Vyakarana

ACHARYA I YEAR

Paper - II

महाभाष्यम्

MAHABHASHYAM

Directorate of Distance Education

Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha

Accredited at 'A' level by NAAC

Tirupati - 517 064 (A.P.)

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

महाभाष्यम्

प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रथमम् - पस्पशाह्निकम्

१-०- ।। शास्त्रारम्भप्रतिज्ञाधिकरणम् ।।

।। अथ शब्दानुशासनम् ।।

अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते। शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् ।।

०-१-०१०- (२-०) ।। अनुशासनीयशब्दनिर्णयाधिकरणम् ।।

केषां शब्दानाम् ?

लौकिकानां वैदिकानां च। तत्र लौकिकास्तावत्- गोरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिः मृगो ब्राह्मण इति। वैदिकाः खल्वपि- शन्नो देवीरभिष्टये (अ.सं.१,१,१), इषे त्वोर्जे त्वा (तै.सं.१,१,१,१), अग्निमीले पुरोहितम् (ऋ.१,१,१), अग्न आयाहि वीतये (सा. सं. १,१,१) इति ।।

अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ?

किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः ?

नेत्याह। द्रव्यं नाम तत् ।।

यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितमिति, स शब्दः?

नेत्याह। क्रिया नाम सा ।।

यत्तर्हि तच्छुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः?

नेत्याह। गुणो नाम सः ।।

यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः?

नेत्याह। आकृतिर्नाम सा ।।

कस्तर्हि शब्दः?

येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविपाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः ।।

अथ वा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते। तद्यथा- शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीः, शब्दकारी अयं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते। तस्माद् ध्वनिः शब्दः ।।

(३-०) ।। शब्दानुशासनशास्त्रप्रयोजनाधिकरणम् ।।

(३-१) ।। मुख्यप्रयोजनानि ।।

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि?

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् ।।

(३-१-१) ।। रक्षापदार्थनिरूपणभाष्यम् ।।

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्- लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति ।।

(३-१-२) ।। ऊहपदार्थनिरूपणभाष्यम् ।।

ऊहः खल्वपि- न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञगतेन

पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम्। तस्मादध्येयं व्याकरणम् ।।

(३-१-३) ।। आगमपदार्थनिरूपणभाष्यम् ।।

आगमैः खल्वपि- ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति। प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ।।

(३-१-४) ।। लघुपदार्थनिरूपणभाष्यम् ।।

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्- ब्रह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति। न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम् ।।

-०-१-०२७- (३-१-५) ।। असन्देहपदार्थनिरूपणभाष्यम् ।।

असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्। याज्ञिकाः पठन्ति- स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत इति। तस्यां सन्देहः- स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषति, स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति। तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति- यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ।।

(३-२) ।। आनुषङ्गिकप्रयोजनानि ।।

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि- तेऽसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमाम्। चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुण इति ।।

-०-१-०२८- (३-२-१) ।। तेऽसुराः ।।

तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्ति परावभूवुः। तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः। म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। तेऽसुराः ।।

(३-२-२) ।। दुष्टः शब्दः ।।

-०-१-०३०- दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ।। इति ।।

दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। दुष्टः शब्दः ।।

(३-२-३) ।। यदधीतम् ।।

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।। तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। यदधीतम् ।।

-०-१-०३३- (३-२-४) ।। यस्तु प्रयुङ्क्ते ।।

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ।।

कः ?

वाग्योगविदेव ।।

कुत एतत् ?

यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः। अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसोऽपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दाः इति। एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा- गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। अथ योऽवाग्योगवित्, अज्ञानं तस्य शरणम् ।।

विषम उपन्यासः। नात्यन्तायाऽज्ञानं शरणं भवितुमर्हति। यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ।।

एवं तर्हि- सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ।।

कः ?

अवाग्योगविदेव। अथ यो वाग्योगविद्, विज्ञानं तस्य शरणम् ।।

क्व पुनरिदं पठितम् ?

भ्राजा नाम श्लोकाः ।।

किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ?

किं चातः ?

यदि श्लोका अपि प्रमाणम्, अयमपि श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति-

यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डुलं महत्।

पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेत् ।। इति।

प्रमत्तगीत एष तत्रभवतः। यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् ।। यस्तु प्रयुङ्क्ते ।।

(३-२-५) ।। अविद्वांसः ।।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ।। अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। अविद्वांसः ।।

(३-२-६) ।। विभक्तिं कुर्वन्ति ।।

याशिकाः पठन्ति- प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति। न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम्। विभक्तिं कुर्वन्ति ।।

(३-२-७) ।। यो वा इमाम् ।।

यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशश्च वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति। आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्। यो वा इमाम् ।।

-०-१-०४०- (३-२-८-१) चत्वारि ।।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यान् आविवेश ।। इति।

चत्वारि शृङ्गाणि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः- त्रयः काला- भूतभविष्यद्वर्तमानाः। द्वे शीर्षे- द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च। सप्तहस्तासो अस्य- सप्त विभक्तियः। त्रिधा बद्धः- त्रिषु स्थानेषु बद्ध- उरसि कण्ठे शिरसीति। वृषभो वर्षणात्। रोरवीति- शब्दं करोति ।।

कुत एतत् ?

रौतिः शब्दकर्मा ।।

महो देवो मर्त्यान् आविवेशेति। महान् देवः शब्दः। मर्त्या मरणधर्म्माणो मनुष्यास्तानाविवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।।

अपर आह- चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।।

चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि- चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति। गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति- न चष्टन्ते। न निमिषन्तीत्यर्थः। तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि ।।

-०-१-०४५- (३-२-९) ।। उत त्वः ।।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उसती सुवासाः ।।

उत त्वः अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति वाचम्। अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम् इति अविद्वांसमाहार्धम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे- तनुं विवृणुते। जायेव पत्य उशती सुवासाः। तद्यथा-जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते एवं वाग् वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते। वाङ्नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम्। उत त्वः ।।

-०-१-०४६- (३-२-१०) ।। सक्तुमिव ।।

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीः निहिताऽधि वाचि ।।

सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति। कसतेर्वा विपरीताद् विकसितो भवति। तितउ परिपवनं भवति। ततवद्वा- तुन्नवद्वा। धीरा- ध्यानवन्तः। मनसा- प्रज्ञानेन। वाचमक्रत- वाचमकृषत।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते। अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते।

क्व ?

य एष दुर्गो मार्ग एकगम्यो वाग्विषयः ।।

के पुनस्ते ?

वैयाकरणाः ।।

कुत एतत् ?

भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिता अधि वाचि।

एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति। लक्ष्मीर्लक्षणात् भासनात्परिवृढा भवति। सक्तुमिव ।।

(३-२-११) ।। सारस्वतीम् ।।

याज्ञिकाः पठन्ति- आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्। प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। सारस्वतीम् ।।

(३-२-१२) ।। दशम्यां पुत्रस्य ।।

याज्ञिकाः पठन्ति- दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद् घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितम्। तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति। द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितम् इति।

न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्। दशम्यां पुत्रस्य ।।

-०-१-०४९- (३-२-१३) सुदेवो असि वरुण ।।

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ।। सुदेवो असि वरुण- सत्यदेवोऽसि। यस्य ते सप्त सिन्धवः- सप्त विभक्तयः। अनुक्षरन्ति काकुदम्। काकुदम्- तालु। काकुर्जिह्वा, सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम्। सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा- शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहति, एवं ते सप्त सिन्धवः- सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति। तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्। सुदेवो असि ।।

(६-०) ।। उक्तप्रयोजनग्रन्थोपपत्तिप्रकरणम् ।।

किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किञ्चित्। ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति ।

पुराकल्प एतदासीत्- संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते। तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणानुप्रदानऽज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते। तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति- वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणम् इति। तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे- इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणम्- इति।

उक्तः शब्दः। स्वरूपमप्युक्तम्। प्रयोजनान्यप्युक्तानि।

-०-१-०५२- (७-०) ।। शास्त्रनिर्माणरीतिनिरूपणाधिकरणम् ।।

शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम्। तत्कथं कर्तव्यम्? किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः, आहोस्विदपशब्दोपदेशः, आहोस्विदुभयोपदेश इति।।

अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्। तद्यथा भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते। पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः इत्युक्ते गम्यत एतद्- अतोन्येऽभक्ष्या इति। अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः। तद्यथा अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकरः इत्युक्ते गम्यत एतद्- आरण्यो भक्ष्य इति। एवमिहापि। यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते, गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद्- गाव्यादयोऽपशब्दा इति। अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते, गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद्- गौरित्येष शब्दः- इति ।।

किं पुनरत्र ज्यायः?

लघुत्वाच्छब्दोपदेशः।

लघीयाञ्छब्दोपदेशः। गरीयानपशब्दोपदेशः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा— गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति ।।

अथैतस्मिञ्शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपद पाठः कर्तव्यः, गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिः मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः?

नेत्याह। अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते- बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो, न चान्तं जगाम, किं पुनरद्यत्वे? यः सर्वथा चिरं जीवति वर्षशतं जीवति। चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति- आगमकालेन स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति। तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ।।

कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः ?

किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यम्। येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् ।।

किं पुनस्तत्?

उत्सर्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः, कश्चिदपवादः।

कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः, कथंजातीयकोऽपवादः?

सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः। तद्यथा- कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः। तद्यथा- आतोऽनुपसर्गे कः।।

(८-०) ।। जातिव्यक्तिपदार्थनिर्णयाधिकरणम् ।।

किं पुनराकृतिः पदार्थः, आहोस्विद् द्रव्यम्?

उभयमित्याह ।।

कथं ज्ञायते?

उभयथा ह्याचार्य्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा- जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनऽमन्यतरस्याम् इत्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा- सरूपाणाम् इत्येकशेष आरभ्यते।।

(९-०) ।। शब्दनित्यत्वानित्यत्वविचारप्रकरणम् ।।

किं पुनर्नित्यः शब्दः, आहोस्वित्कार्यः?

सङ्ग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्- नित्यो वा स्यत्कार्यो वेति। तत्रोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णयः- यद्येव नित्यः, अथापि कार्यः, उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति ।।

(९-१) ।। नित्यशब्दवादेऽपि शास्त्रस्य धर्मजनकताधिकरणम् ।।

कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्?

-०-१-०६१- (९-१-१) सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे -

सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति ।।

अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः?

नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः।

कथं ज्ञायते?

यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते। तद्यथा- सिद्धा द्यौः, सिद्धा पृथिवी, सिद्धमाकाशमिति।

ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते तद्यथा- सिद्ध ओदनः, सिद्धः सूपः, सिद्धा यवागूरिति। यावता कार्येष्वपि वर्तते, तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम्, न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति।।

सङ्ग्रहे तावत् कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति। इहापि तदेव ।।

अथ वा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि। तद्यथा- अब्भक्षो वायुभक्ष इति- अप एव भक्षयति, वायुमेव भक्षयतीति गम्यते। एवमिहापि। सिद्ध एव न साध्य इति ।।

अथ वा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति। तद्यथा- देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति ।।

अथ वा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम् इति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ।।

किं पुनरनेन वर्ण्येन। किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः, यस्मिन्नुपादीयमानेऽसेन्देहः स्यात्?

मङ्गलार्थम् ।।

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति, आयुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति ।।

अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते ।।

किं तर्हि?

आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते। तद्यथा- नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति। यावताभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् इति। पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति, शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायवचिनं वर्णयितुमिति। अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः ।।

(९-२) ।। नित्यतासाधकपक्षनिर्णयाधिकरणम् ।।

अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते- सिद्धे शब्दोऽर्थे सम्बन्धे चेति?
आकृतिमित्याह ।।

कुत एतत्?

आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम् ।।

अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः?

सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति। नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः ।।

अथ वा द्रव्य एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः- सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति। द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या।।

कथं ज्ञायते?

एवं हि दृश्यते लोके मृत्कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते, घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते। तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते, कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते ।।

आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः- सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति ।।

ननु चोक्तम्- आकृतिरनित्या- इति ।।

नैतदस्ति। नित्याऽऽकृतिः ।।

कथम्?

न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति। द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते ।।

अथ वा नेदमेव नित्यलक्षणम्- ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि यत्तन्नित्यम् इति। तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते ।।

किं पुनस्तत्त्वम् ?

तद्भावस्तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते ।।

अथ वा किं न एतेन- इदं नित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यं तं पदार्थं मन्वैष विग्रहः क्रियते- सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति ।।

कथं पुनर्ज्ञायते- सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धश्चेति?

(९-२-१) लोकतः -

यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते, नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति। ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा- घटेन कार्यं करिष्यन्कुम्भकारकुलं गत्वाह- कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति। न तावच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह- कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य
इति। तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते ।।

यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणम्, किं शास्त्रेण क्रियते?

-०-१-०६५- (९-२-२) लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः -

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते ।।

किमिदं धर्मनियम इति?

धर्माय नियमो धर्मनियमः, धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः, धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ।।

-०-१-०६७- (९-२-३) यथा लौकिकवैदिकेषु -

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः- यथा लोके वेदे च इति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेषु इति प्रयुञ्जते। अथ वा युक्त एवात्र तद्धितार्थः। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु ।।

लोके तावद् अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते- इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति। तथा- खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति। समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च। तत्र नियमः क्रियते- इयं गम्येयमगम्येति।।

वेदे खल्वपि- पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैस्यः इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्। तत्र नियमः क्रियते।।

तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् इत्युच्यते। यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन यत्किञ्चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुम्। तत्र नियमः क्रियते।।

तथा अग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते- भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम् इति। अन्तरेणापि

मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्तापयति। तत्र च नियमः क्रियते- एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति।।

एवमिहापि समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते- शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ।।

(१०-०) ।। अनुपलब्धप्रयोगसाधुशब्दसाधकशास्त्रसार्थक्याधिकरणण्।।

-०-१-०६८- (१०-१) अस्त्यप्रयुक्तः -

सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः। तद्यथा- ऊष, तेर, चक्र, पेच इति।।

किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः?

प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति। य इदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः।।

इदं तावद् विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः इति। यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः, अथाप्रयुक्ता न सन्ति, सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम्। प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह- सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति। कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात्?

नैतद् विप्रतिषिद्धम्। सन्तीति तावद् ब्रूमः, यदेताञ्शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते। अप्रयुक्ता इति ब्रूमः, यल्लोकेऽप्रयुक्ता इति। यदप्युच्यते- कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति। न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति।

किन्तर्हि ?

लोकेऽप्रयुक्ता इति।

ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके।

अभ्यन्तरोऽहं लोके, न त्वहं लोकः।

(१०-२) अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् -

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्। तन्न।

किं कारणम्?

अर्थे शब्दप्रयोगात्। अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते। सन्ति चैषां शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते।

-०-१-०६९- (१०-३) अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् -

अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः।

कुतः?

प्रयोगान्यत्वात्। यदेषां शब्दानामर्थेऽन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते। तद्यथा- ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः, तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः, चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः, पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति।

(१०-४) अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् -

यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः। तद्यथा- दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि च। न चाद्यत्वे कश्चिदप्याहरति। केवलमृषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते।

-०-१-०७१- (१०-५) सर्वे देशान्तरे -

सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते।

न चैवोपलभ्यन्ते।

उपलब्धौ यत्नः क्रियताम्। महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यं, नवधाऽऽथर्वणो वेदः, वाकोवाक्यमितिहासः, पुराणम्, वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव।

एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा- शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति, विकार एवैनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, रंहतिः प्राच्यमध्यमेषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु।

ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते।

क्व?

वेदे। तद्यथा- सप्तास्ये रेवती रेवदूष, यद्वो रेवती रेवत्यं तदूष, यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र, यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् इति।

(११-०) ।। अथ शब्दज्ञानस्य धर्मजनकताधिकरणम् ।।

किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे?

कश्चात्र विशेषः?

-०-१-०७२- (११-१) ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः -

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मोऽपि प्राप्नोति। यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः।

अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा- गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः।

(११-२) आचारे नियमः -

आचारे पुनरृषिर्नियमं वेदयते- तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः इति।

अस्तु तर्हि प्रयोगे।

(११-३) प्रयोगे सर्वलोकस्य -

यदि प्रयोगे धर्मः, सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत। कश्चेदानीं भवतो मत्सरो, यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत?

न खलु कश्चिन्मत्सरः। प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति। फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम्। न च प्रयत्नः फलाद् व्यतिरेच्यः।

ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते, त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते।

व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते। दृश्यन्ते हि- कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः, अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः। तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात्।

एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव।

किन्तर्हि?

-०-१-०७६- (११-४) शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन -

शात्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते। तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति- योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद, योग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद ।।

अपर आह- तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वकमधीताः फलवन्तो भवन्त्येवं यः शात्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति ।।

अथ वा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति।

ननु चोक्तम्- ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः इति।

नैष दोषः, शब्दप्रमाणका वयम्। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह, नापशब्दज्ञानेऽधर्मम्। यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धम्, नैव तद्दोषाय भवति, नाभ्युदयाय। तद्यथा- हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव दोषाय भवन्ति, नाभ्युदयाय।

अथ वाऽभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। यो ह्यपशब्दाञ्जानाति शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्मः इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवति- अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति।

अथ वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। तद्यथा- कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति। सोऽप्सु सञ्जातासु तत एव तं गुणमासादयति येन च स दोषो निर्हण्यते, भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहापि। यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन च स दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति।

यदप्युच्यते आचारे नियमः इति। याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते- यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः। ते तत्रभवन्तो यद्वा नस्तद्वा न इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते, याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितम्, ततस्ते पराभूताः।

(१२-०) ।। अथ व्याकरणपदार्थनिरूपणाधिकरणम् ।।

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः?

सूत्रम् ।।

(१२-१) सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः -

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते- व्याकरणस्य सूत्रम् इति। किं हि तदन्यत्सूत्राद् व्याकरणम्, यस्यादः सूत्रं स्यात् ।।

-०-१-०७७- (१२-२) शब्दाप्रतिपत्तिः -

शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति। व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति। न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते।

किं तर्हि?

व्याख्यानतश्च।

ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति।

न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्- वृद्धिः, आत्, ऐज् इति।

किं तर्हि?

उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति।

एवं तर्हि शब्दः।

(१२-३) शब्दे ल्युडर्थः -

यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थौ नोपपद्यते- व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्। न हि शब्देन किञ्चिद् व्याक्रियते।

केन तर्हि?

सूत्रेण।

(१२-४) भवे च तद्धितः -

भवे च तद्धितो नोपपद्यते- व्याकरणे भवो योगो वैयाकरणः इति। न हि शब्दे भवो योगः।

क्व तर्हि?

सूत्रे।

-०-१-०७८- (१२-५) प्रोक्तादयश्च तद्धिताः -

प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। आपिशलं काशकृत्स्नमिति। नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः।

किं तर्हि?

सूत्रम्।

किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति। न प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात्?

पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टम् भवे च तद्धितः इति, तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टम् प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति, तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति।

अयं तावददोषः- यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थः इति। नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते।

किं तर्हि?

अन्येष्वपि कारकेषु- कृत्यल्युटो बहुलम् इति। तद्यथा- प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति।

अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते। तद्यथा- गौरत्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते, नाश्वो न गर्दभ इति।

अयं तर्हि दोषः- भवे, प्रोक्तादयश्च तद्धिताः इति।

एवं तर्हि-

-०-१-०७९- (१२-६) लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् -

लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति।

किं पुनर्लक्ष्यम्, किं वा लक्षणम्?

शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम्।

एवमप्ययं दोषः- समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते। सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते

वैयाकरण इति।

नैष दोषः। समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा- पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चलाः,

तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम्, शुक्लो नीलः कपिलः, कृष्णः इति। एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते।

अथ वा पुनरस्तु सूत्रम्।

ननु चोक्तम्- सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः इति।

नैष दोषः। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति।

यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिः इति। न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते।

किन्तर्हि?

व्याख्यानतश्चेति। परिहृतमेतत्- तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति।

ननु चोक्तम्- न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्- वृद्धिः, आत्, ऐजिति।

किन्तर्हि?

उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति इति।

अविजानत एतदेवं भवति। सूत्रत एव हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। आतश्च सूत्रत एव। यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत।

(१३-०) ।। अथ वर्णोपदेशप्रयोजनाधिकरणम् ।।

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः?

-०-१-०८०- (१३-१) वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः -

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः।

किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति?

वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः। वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः। वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः।

का पुनर्वृत्तिः?

शास्त्रप्रवृत्तिः।

अथ कः समवायः?

वर्णानामानुपूर्व्येण सन्निवेशः।

अथ क उपदेशः?

उच्चारणम्।

कुत एतत्?

दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्य हि वर्णानाह- उपदिष्टा इमे वर्णा इति।

(१३-२) अनुबन्धकरणार्थश्च -

अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः- अनुबन्धानासङ्क्ष्यामीति। न ह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या

आसङ्क्तुम्। स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च। वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम्। प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः।

(१३-३) इष्टबुद्ध्यर्थश्च -

इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः- इष्टान्वर्णान्भोत्स्यामहे इति। न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुम्।

(१३-४) इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः -

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः। एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते।

(१३-५) आकृत्युपदेशात्सिद्धम् -

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृतिः। तथोवर्णाकृतिः।

-०-१-०८२- (१३-६) आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः -

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः।

के पुनः संवृतादयः?

संवृतः, कलो, ध्मात, एणीकृतः, अम्बूकृतः, अर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः, प्रगीत, उपगीतः, क्ष्विण्णो, रोमश इति। अपर आह-

ग्रस्तं निरस्तमवलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम्।

सन्दष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः ।। इति।

अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः।

नैष दोषः।

(१३-७) गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिः -

गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति ।।

अस्त्यन्यद् गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनम्।

किम्?

समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति।

एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि।

सा तर्हि वक्तव्या।

-०-१-०८४- (१३-८) लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः -

लिङ्गार्था सा तर्हि भवति।

तत्तर्हि वक्तव्यम्।

यद्यप्येतदुच्यते। अथ वेतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्सञ्ज्ञा च न वक्तव्या, लोपश्च न वक्तव्यः। यदनुबन्धैः क्रियते तत्कालादिभिः करिष्यते।

सिध्यत्येवम्, अपाणिनीयं तु भवति।

यथान्यासमेवास्तु।

ननु चोक्तम्- आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः इति।

परिहृतमेतत्- गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति इति।

ननु चान्यद् गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तम्।

किम्?

समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति।

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते- पाठश्चैव विशेष्यते, कलादयश्च निवर्त्यन्ते।

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्?

लभ्यमित्याह।

कथम्?

द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा- आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति। तथा वाक्यानि द्विष्ठानि भवन्ति- श्वेतो धावति, अलम्बुसानां यातेति।

अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः- क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति?

आगमेषु।

आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते।

विकारेषु तर्हि?

विकारा अपि शुद्धाः पठ्यन्ते।

प्रत्ययेषु तर्हि?

प्रत्यया अपि शुद्धाः पठ्यन्ते।

धातुषु तर्हि?

धातवोऽपि शुद्धः पठ्यन्ते।

प्रातिपदिकेषु तर्हि?

प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते।

यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि?

एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः। शशः षष इति मा भूत्। पलाशः पलाष इति मा भूत्। मञ्चको मञ्जक इति मा भूत्।

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ।।

।। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ।।

।। इति प्रथमं पस्पशाह्निकम् ।।

।। अथ द्वितीयं प्रत्याहाराह्निकम् ।।

(शिवसूत्रम्)

(१-०) ।। अइउण् ।।

(१-१) ।। विवृतोपदेशप्रतिज्ञानिरूपणम् ।।

-०-१-०८७- (१-१-१) अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः -

अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः।

किं प्रयोजनम्?

आकारग्रहणार्थः। अकारः सवर्णग्रहणेनाकारमपि यथा गृह्णीयात्।

किं च कारणं न गृह्णीयात्?

विवारभेदात्।

किमुच्यते- विवारभेदादिति, न पुनः कालभेदादपि। यथैव ह्ययं विवारभिन्नः, एवं कालभिन्नोऽपि?

सत्यमेव तत्। वक्ष्यति- तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इत्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनम्- आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसञ्ज्ञा भवन्तीति। बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः। तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणम्, न पुनर्विवारभिन्नस्य।

किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते, आहोस्वित्संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते?

विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते।

कथं ज्ञायते?

यदयम्- अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं शास्ति।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्।

किम्? अतिखट्वः, अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः।

नैतदस्ति। नैव लोके न च वेदेऽकारो विवृतोस्ति।

कस्तर्हि?

संवृतः, योस्ति स भविष्यति। तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते इति।

कः पुनरत्र विशेषः- विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत, संवृतस्योपदिश्यमानस्य वा विवृतोपदेशश्चोद्येतेति ?

न खलु कश्चिद्विशेषः। आहोपुरुषिकामात्रं तु। भवानाह- संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत इति। वयं तु ब्रूमो- विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति।

-०-१-०८९- (१-१-२) तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः -

तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः।

क्वाऽन्यत्र?

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य।

किं प्रयोजनम्?

सवर्णग्रहणार्थः। आक्षरसमाम्नायिकेनाऽस्य ग्रहणं यथा स्यात्।

किं च कारणं न स्यात्?

विवारभेदादेव।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति। यदयम्- अकः सवर्णे दीर्घः इति प्रत्याहारेऽको ग्रहणं करोति।

कथं कृत्वा ज्ञापकम्?

न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्।

किम्?

यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति, तदर्थमेतत्स्यात्- खट्वाढकम्, मालाढकमिति। सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति। तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः।

क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम। विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा।

को न्वत्र विशेषः?

स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते। यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते, तद् गुरु भवति। तस्माद् वक्तव्यं धात्वादिस्थश्च विवृतः इति।

-०-१-०९०- (१-१-३) दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः -

दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः। दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति। वृक्षाभ्याम्, देवदत्ता३ इति।

नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः।

कौ तर्हि?

विवृतौ।

यौ स्तस्तौ भविष्यतः।

स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम्।

संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत्। अनुस्वारो यथा यणम्। तद्यथा- सँय्यन्ता, सँव्वत्सरः, यँल्लोकम्, तँल्लोकम् इति। अनुस्वारः स्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति।

विषम उपन्यासः। युक्तं यत्सतस्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति। सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च। दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके नैव च वेदे संवृतौ स्तः।

कौ तर्हि?

विवृतौ, यौ स्तस्तौ भविष्यतः।

एवमपि कुत एतत्- तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः, न पुनस्तुल्यप्रत्यत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातां, ईकार ऊकारो वेति?

वक्ष्यति- स्थानेन्तरतमः इत्यत्र स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणस्य प्रयोजनम् यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो भवति इति।

(१-२) ।। वर्णसमाम्नाये जातिपक्षाधिकरणम् ।।

(१-२-१) तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् -

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अस्य च्वौ, यस्येति च। किं कारणम्? अनण्त्वात्। न ह्येतेऽणः, येऽनुवृत्तौ। के तर्हि? येऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते।

(१-२-२) एकत्वादकारस्य सिद्धम् -

एकोऽयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये, यश्चानुवृत्तौ, यश्च धात्वादिस्थः।

(१-२-३) अनुबन्धसङ्करस्तु -

अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति। कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे कः, इति केऽपि णित्कृतं प्राप्नोति।

-०-१-०९२- (१-२-४) एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः -

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति। तत्र को दोषः? किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। इह च घटेन तरति घटिक इति द्व्यज्लक्षणष्ठन् न प्राप्नोति।

(१-२-५) द्रव्यवच्चोपचाराः -

द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति। तद्यथा- द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं करोति। एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत्।

(१-२-६) विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् -

यदयं विषये नानालिङ्गमकारं करोति- कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे कः, इति। तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति। यदि हि स्यान्नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात्। एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत्।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। इत्सञ्ज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात्। न ह्यमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम्। इत्सञ्ज्ञायां हि दोषः स्यात्। आयम्य हि द्वयोरित्सञ्ज्ञा स्यात्।

कयोः?

आद्यन्तयोः।

एवं तर्हि-

विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् ।।

यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति- प्राग्दीव्यतोऽण्, शिवादिभ्योऽण् इति। तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति। यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात्।

अथ वा पुनरस्तु-

विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् इत्येव ।।

ननु चोक्तम्- इत्सञ्ज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यादिति। नैष दोषः, लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा- लोके कश्चिदेवं देवदत्तमाह- इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव, इह शिखी भवेति। यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते। एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते।

यदप्युच्यते- एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः इति।

-०-१-०९४- (१-२-७) एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसङ्ख्यानात् -

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तेः सङ्ख्यानादनेकाच्त्वं भविष्यति। तद्यथा- सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति इति त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् इत्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति। एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्त्वं भविष्यति।

भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम्। इह तु खलु किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव।

एतदपि सिद्धम्। कथम्? लोकतः। तद्यथा- ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः। एवमिहाप्यनेकाच्त्वं भविष्यति।

यदप्युच्यते द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति। भवेद् यदसम्भवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्यात्। यत्तु खलु सम्भवि कार्यमनेकोऽपि तद्युगपत्करोति। तद्यथा- घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा। सम्भवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नाम, अनेकोऽपि तद् युगपत्करिष्यति।

-०-१-०९५- (१-२-८) आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् -

आन्यभाव्यं त्वकारस्य। कुतः? कालशब्दव्यवायात्। कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च। कालव्यवायाद्- दण्ड अग्रम्। शब्दव्यवायात्- दण्डः। न चैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यम्। भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य।

-०-१-०९६- (१-२-९) युगपच्च देशपृथक्त्ववदर्शनात् -

युगपच्च देशपृथक्त्ववदर्शनान्मन्यामहे- आन्यभाव्यमकारस्येति। यदयं युगपद् देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते- अश्वः, अर्कः, अर्थ इति। न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुग्घ्ने च भवति मथुरायां च।

यदि पुनरिमे वर्णाः-

(१-२-१०) शकुनिवत्स्युः -

तद्यथा- शकुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद् दृश्यन्ते। एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो दण्ड इत्यत्र दृश्यते।

नैवं शक्यम्। अनित्यत्वमेवं स्यात्। नित्याश्च शब्दाः। नित्येषु च शब्देषुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितऽव्यमनऽपायोपजनविकारिभिः। यदि चायं द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत, नायं कूटस्थः स्यात्।

यदि पुनरिमे वर्णाः-

(१-२-११) आदित्यवत्स्युः -

तद्यथा- एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते।

विषम उपन्यासः। नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद् देशपृथक्त्वेषूपलभते। अकारं पुनरुपलभते।

अकारमपि नोपलभते। किं कारणम्? श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः। एकं च पुनराकाशम्।

आकाशदेशा अपि बहवः। यावता बहवः, तस्मादान्यभाव्यमकारस्य।

(१-२-१२) आकृतिग्रहणात्सिद्धम् -

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति, तथेवर्णाकृतिः, तथोवर्णाकृतिः।

(१-२-१३) तद्वच्च तपरकरणम् -

एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते- आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति।

ननु च सवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन्।

प्रत्याख्यायते तत्- सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्च इति।

-०-१-१००- (१-२-१४) हल्ग्रहणेषु च -

किम्? आकृतिग्रहणात्सिद्धम् इत्येव। झलो झलि, अवात्ताम्, अवात्तम्, अवात्त। यत्रैतन्नास्ति- अण् सवर्णान्गृह्णाति- इति।

(१-२-१५) रूपसामान्याद्वा -

रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत्। तद्यथा- तानेव शाटकानाच्छादयामः, ये मथुरायाम्, तानेव शालीन्भुञ्ज्महे, ये मगधेषु, तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम्, अन्यस्मिंश्चान्यस्मिन् रूपसामान्यात् तदेवेदम् इति भवति। एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम् ।।

(२-०) ऋलृक् ।। २ ।।

(२-१) लृकारोपदेशप्रयोजननिरूपणम् ।।

अथ लृकारोपदेशः किमर्थः?

किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते, न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते, यदि किञ्चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति, लृकारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः?

अयमस्ति विशेषः। अस्य हि लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः। यश्चापि प्रयोगविषयः सोऽपि क्लृपिस्थस्यैव। कृपेश्च लत्वमसिद्धम्। तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति। नार्थ लृकारोपदेशेन।

अत उत्तरं पठति-

-०-१-१०१- (२-१-१) लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः -

लृकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च।

यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्- यदृच्छया कश्चित् लृतको नाम। तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः- दध्ल्तकाय देहि, मध्ल्तकाय देहि उदङ्ङ्लृतकोऽगमत्, प्रत्यङ्ङ्लृतकोऽगमत्। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः- जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः।

अशक्तिजानुकरणार्थः- अशक्त्या कयाचिद् ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये लृतक इति प्रयुक्तम्। तस्यानुकरणं ब्राह्मण्य्लृतक इत्याह कुमार्य्लृतक इत्याह इति।

प्लुत्याद्यर्थश्च (लृकारोपदेशः कर्तव्यः) ।।

के पुनः प्लुत्यादयः।

प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः। क्लृ३प्तशिख। क्लृप्प्तः। प्रक्लृप्तः। प्लुत्यादिषु कार्येषु कृपेर्लत्वं सिद्धम्। तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति। तस्माद् लृकारोपदेशः क्रियते।

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि।

-०-१-१०२- (२-१-२) न्याय्यभावात्कल्पनं सञ्ज्ञादिषु -

न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात्कल्पनं सञ्ज्ञादिषु साधु मन्यन्ते- ऋतक एवासौ न लृतक इति।

अपर आह- न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति, स कल्पयितव्यः साधुः सञ्ज्ञादिषु- ऋतक एवासौ, न लृतक इति।

अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः- लृफिडः लृफिड्डः चेति।

एषोऽपि ऋफिड ऋफिड्डश्च। कथम्? अर्तिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते, फिडफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ। त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः- जातिशब्दा गुणशब्दा क्रियाशब्दा इति। न सन्ति यदृच्छाशब्दाः।

अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, अन्यथा कृत्वा परिहारः। सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, न सन्तीति परिहारः। समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति। तद्यथा- देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति, न गाव्यादीन्।

नैष दोषः। पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति।

-०-१-१०६- (२-१-३) अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु -

अनुकरणं हि शिष्टस्य वा साधु भवति, अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा, नैव तद्दोषाय भवति, नाभ्युदयाय। यथा लौकिकवैदिकेषु। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावत्- य एवमसौ ददाति, य एवमसौ यजते, य एवमसावधीत इति। तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च। सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते। वेदेऽपि- य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासते इति, तेषामनुकुर्वंस्तद्वत्सत्राण्यध्यासीत। सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते। अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथा- य एवमसौ हिक्कति, य एवमसौ हसति, य एवमसौ कण्डूयतीति। तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च, नैव च तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति, एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन्ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्।

विषम उपन्यासः। यश्चैवं हन्ति, यश्चानुहन्ति, उभौ तौ हतः। यश्चापि पिबति, यश्चानुपिबति, उभौ तौ पिबतः। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति, एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन् स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात्पयो वा पिबेत्, न स मन्ये पतितः स्यात्।

एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत, सोप्यपशब्दभाक् स्यात्।

अयं त्वन्योऽपशब्दपदार्थकः शब्दो, यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः। न चापशब्दार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यतेऽपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवतीति, अपशब्द इत्येव तस्याऽपशब्दः स्यात्। न चैषोऽपशब्दः।

अयं खल्वपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरिहार्यः, यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः। साध्व्लृकारमधीते,

मध्व्लृकारमधीत इति।

क्वस्थस्य पुनरेतदनुकरणम्?

क्लृपिस्थस्य।

यदि क्लृपिस्थस्य, क्लृपेश्च लत्वमसिद्धम्, तस्यासिद्धत्वादृकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्ति। भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात्। अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दः, यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः।

न कर्तव्यः। इदमवश्यं कर्तव्यम्- प्रकतिवदनुकरणं भवति इति। किं प्रयोजनम्? द्विः पचन्त्वित्याह तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात्। अग्नी इत्याह ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् इति प्रगृह्यसञ्ज्ञा यथा स्यात्।

यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते, अपशब्द एवासौ भवति- कुमार्य्लृतक इत्याह, ब्राह्मण्य्लृतक

इत्याह। अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः।

न चापशब्दः प्रकृतिः। न ह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते। न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति।

-०-१-१०९- (२-१-४) एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्लुत्यादयः -

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति इति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति।

यदि एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति इत्युच्येत, राज्ञः क च, राजकीयम् अल्लोपोऽनः इति लोपः प्राप्नोति।

एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य।

यदि- षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते, क्लृप्तशिख इति प्लुतो न प्राप्नोति। न ह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः। कस्तर्हि? रेफः।

ऋकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः। कथम्? अविभक्तिको निर्देशः- कृप उः रः लः कृपो रो लः इति।

अथ वा पुनरस्तु अविशेषेण।

ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् अल्लोपोऽनः इति प्राप्नोति इति।

नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत्- श्वादीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषधार्थम् इति। तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते- अल्लोपोऽनः, नकारान्तस्येति।

इह तर्हि क्लृ३प्तशिख अनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति।

(२-१-५) रवत्प्रतिषेधाच्च -

रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति। गुरोररवतः इति वक्ष्यामि।

यदि अरवतः इत्युच्यते, होतृअऋकारः होतृ३कारः अत्र न प्राप्नोति।

गुरोररवतो ह्रस्वस्य इति वक्ष्यामि।

स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते, सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वाऽनुकृष्यते।।

(३-०) एओङ् ।। ३ ।। ऐऔच् ।। ४ ।।

(३-१) ।। सन्ध्यक्षरेष्वतपरपाठनिर्णयः ।।

इदं विचार्यते- इमानि सन्ध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन् एत् ओत्ङ् ऐत् औत् च् इति, अतपराणि वा यथान्यासम् इति।

कश्चात्र विशेषः?

(३-१-१) सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् -

सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम्।

-०-१-१११- (३-१-२) प्लुत्यादिष्वज्विधिः -

प्लुत्यादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति। गो३त्रात नौ३त्रात इत्यत्र अनचि च इत्यच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति। इह च प्रत्यङ्ङै३तिकायन, उदङ्ङौ३ पगव इति अचि इति ङमुडागमो न प्राप्नोति।

(३-१-३) प्लुतसञ्ज्ञा च -

प्लुतसञ्ज्ञा च न सिध्यति। ऐ३तिकायन, औ३पगव ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः इति प्लुतसञ्ज्ञा न

प्राप्नोति।

सन्तु तर्ह्यतपराणि।

-०-१-११२- (३-१-४) अतपर एच इग्घ्रस्वादेशे -

यद्यतपराणि एच इग्घ्रस्वादेशे इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्? एचो(ङो) ह्रस्वादेशशासनेष्वर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति।

ननु च यस्यापि तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम्। इमावैचौ समाहारवर्णौ- मात्राऽवर्णस्य, मात्रेवर्णोवर्णयोस्तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात्, कदाचिद् इवर्णोवर्णौ; मा कदाचिदवर्णो भूदिति।

प्रत्याख्यायत एतत्- ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् इति। यदि प्रत्याख्यानपक्षः, इदमपि प्रत्याख्यायते- सिद्धमेङः सस्थानत्वाद् इति।

ननु चैङः सस्थानतरावर्ध एकारोऽर्ध ओकारः।

न तौ स्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्।

ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते- सुजाते एश्वसूनृते, अध्वर्यो ओद्रिभिः सुतम्, शुक्रं ते एन्यद्, यजतं ते एन्यद्- इति।

पारिषदकृतिरेषा तत्र भवताम्। नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वाऽस्ति।

-०-१-११३- (३-१-५) एकादशे दीर्घग्रहणम् -

एकादशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्- आद्गुणो दीर्घः, वृद्धिरेचि दीर्घः इति। किं प्रयोजनम्? आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकम् खट्वोदकम्, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वौदनः, खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति।

तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्।

न कर्तव्यम्। उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते- अकः सवर्णे एको भवति। ततो दीर्घः। दीर्घश्च स भवति। यः स एकः पूर्वपरयोः इत्येवं निर्दिष्ट इति।

इहापि तर्हि प्राप्नोति- पशुम्, विद्धम्, पचन्तीति।

नैष दोषः। इह तावत्पशुमिति अम्येकः इतीयता सिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति।

विद्धमिति। पूर्व इत्येवानुवर्तते। अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- नानेन सम्प्रसारणस्य दीर्घो भवतीति। यदयं हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति।

पचन्तीति। अतो गुणे परः इतीयता सिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति, तस्यैतत्प्रयोजनम्- यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति।

इह तर्हि खट्वर्श्यो मालर्श्य इति दीर्घवचनादकारो न, अनान्तर्यादेकारौकारौ न। तत्र को दोषः? विगृहीतस्य श्रवणं प्रसज्यते।

न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति। किं तर्हि? यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति।

क्व च क्रियमाणे न दोषः?

सञ्ज्ञाविधौ। वृद्धिरादैच् दीर्घः, अदेङ्गुणो दीर्घ इति।

तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्।

न कर्तव्यम्।

कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति? तपरे गुणवृद्धी।

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः।

नेत्याह, तादपि परस्तपरः।

यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरप् इतीहैव स्यात्- यवः स्तवः, लवः पव इत्यत्र न स्यात्।

नैष तकारः। कस्तर्हि? दकारः।

किं दकारे प्रयोजनम्?

अथ किं तकारे। यद्यसन्देहार्थस्तकारः, दकारोऽपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः, दकारोऽपीति।

-०-१-११६- (३-२) अथ वर्णैकदेशग्रहणाग्रहणनिर्णयः -

इदं विचार्यते- य एते वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति। कुतः पुनरियं विचारणा? इह हि समुदाया अप्युपदिश्यन्ते, अवयवा अपि। अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः, तद्यथा वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति। तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति विचारणा।

कश्चात्र विशेषः।

(३-२-१) वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः -

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति, स प्रतिषेध्यः। अग्ने इन्द्र, वायो उदकम्, अकः सवर्णे दीर्घः इति दीर्घत्वं प्राप्नोति।

-०-१-११७- (३-२-२) दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः -

दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति, स प्रतिषेध्यः। आलूय, प्रलूय ह्रस्वस्य पिति कृति तुग् इति तुक् प्राप्नोति।

नैष दोषः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवति इति। यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति।

नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्? पदान्ताद्वा इति विभाषां वक्ष्यामीति।

यत्तर्हि योगविभागं करोति। इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वा इत्येव ब्रूयात्।

इह तर्हि- खट्वाभिः, मालाभिः अतो भिस ऐस् इत्यैस्भावः प्राप्नाति।

तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति।

इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति।

ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति।

अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम्। किम्? सर्वस्य लोपो मा भूदिति।

अथ क्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति?

परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्थस्याऽकारस्य लोपो भवति इति। यदयम् आतोऽनुपसर्गे कः इति ककारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्? कित्करणे एतत्प्रयोजनम्- कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति। यद्याकारस्थस्याऽकारस्य लोपः स्यात्, कित्करणमनर्थकं स्यात्। परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो- नाकारस्थस्याऽकारस्य लोपः स्यादिति, अतः ककारमनुबन्धं करोति।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्यात्- तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः इति।

यत्तर्हि गापोष्टक् इत्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति।

(३-२-३) एकवर्णवच्च।

एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्? वाचा तरतीति द्व्यज्लक्षणष्ठन्मा भूदिति। इह च वाचो निमित्तम्, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ इत्यनुवर्तमाने गोद्व्यचः इति द्व्यज्लक्षणो यन्मा भूदिति।

अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकम्- दीर्घाद् द्व्यज्लक्षणो विधिर्न भवति इति।

अयं तु सर्वेषामेव परिहारः-

(३-२-४) नाऽव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा द्रव्येषु -

नाऽव्यपवृक्तस्याऽवयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु। तद्यथा- द्रव्येषु सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति इति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते।

विषम उपन्यासः। प्रत्यृचं चैवं हि तत्कर्म चोद्यते। असम्भवश्चाग्नौ वेद्यां च।

यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोऽभ्यादधीत इति न सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते।

अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते। तुल्यश्चासम्भवोऽग्नौ वेद्यां च।

यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यम्, मांसं न विक्रेतव्यम् इति व्यपवृक्तं च न विक्रीयते, अव्यपवृक्तं- गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते। तथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यम् इति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्तव्यम्, अव्यपवृक्ते कामचारः।

यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति। क्व च व्यपवर्गोऽस्ति? सन्ध्यक्षरेषु।

(३-२-५) सन्ध्यक्षरेषु विवृतत्वात् -

यदत्राऽवर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद्। ये अपीवर्णोवर्णे, विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्।

अथ वा पुनर्न गृह्यन्ते।

-०-१-१२०- (३-२-६) अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणम् -

अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मान्नुड् द्विहलः ऋकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्- आनृधतुः, आनृधुरिति। यस्य पुनर्गह्यन्ते द्विहलः इत्येव तस्य सिद्धम्।

यस्यापि न गृह्यन्ते, तस्याप्येष न दोषः। द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते। तस्मान्नुड् भवतीत्येव।

यदि न क्रियते आटतुः, आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति।

अश्नोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति, अश्नोतेरेवाऽवर्णोपधस्य, नान्यस्याऽवर्णोपधस्येति। (नुड्विधिः)।

लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्। कृपो रो लः ऋकारस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्- क्लृप्तः क्लृप्तवानिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। ऋकारोप्यत्र निर्दिश्यते। कथम्? अविभक्तिको निर्देशः- कृप, उः, रः, लः - कृपो रो लः इति। अथ वा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति। (लादेशः)

विनामे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्। रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्- मातृणां पितृणामिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम्।

न सिध्यति। यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति।

मा भूदेवम्। अड्व्यवाये इत्येव सिद्धम्।

न सिध्यति। वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते, ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति। यच्चापि रेफात्परं भक्तेः, न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते।

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, रषाभ्यां नो णः समानपदे, ततः व्यवाये। व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति। ततः अट्कुप्वाङ्नुम्भिः इति।

इदमिदानीं किमर्थम्?

नियमार्थम्। एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये, नान्यैः, इति।

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- भवति ऋकारान्नो णत्वमिति, यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्- नार्नमनिः। यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति।

यच्चापि नृनमनशब्दं पठति।

ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अथ वा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते- ऋतः नो णो भवति। ततः छन्दस्यवग्रहात् ऋत इत्येव।

(३-२-७) प्लुतावैच इदुतौ -

एतच्च वक्तव्यम्। यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव प्लुत्या तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। क्रियत एतन्न्यास एव।

-०-१-१२२- (३-२-८) तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः -

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति कु२क्कुटः, पि३प्पली, पि३त्तमिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ, द्वौ पकारौ, द्वो तकारौ।

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ, द्वौ पकारौ, द्वौ तकारौ। कथम्? मात्राकालोऽत्र गम्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति। अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम्। असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्।

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्ति- अण् सवर्णान्गृह्णाति इति। इह तु कथम्- सय्यन्ता, सवँ्वत्सरः, यलँ्लोकम्, तलँ्लोकम् इति। यत्रैतदस्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति?

अत्रापि मात्राकालो गृह्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति। अनुपदिष्टं सत्कथं विज्ञातुम्। असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्।

-०-१-१२३- (५-०) हयवरट् ।। ५ ।।

(५-१) अथ हकारस्य द्विरुपदेशाधिकरणम् ।।

सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः, अयं हकारो द्विरूपदिश्यते- पूर्वश्चैव परश्च। यदि पुनः पूर्वं एवोपदिश्येत, पर एव वा। कश्चात्र विशेषः?

(५-१-१) हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम् -

हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्तव्यम् आतोऽटि नित्यम्, शश्छोटि, दीर्घादटि समानपादे हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्- महाँ हि सः।

(५-१-२) उत्वे च -

उत्वे च हकारग्रहणं कर्तव्यम्। अतो रोरप्लुतादप्लुते हशि च हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्- पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसतीति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः।

-०-१-१२४- (५-१-३) पूर्वोपदेशे कित्त्वक्सेड्विधयो झल्ग्रहणानि च -

यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम्- स्निहित्वा, स्नेहित्वा, सिस्निहिषति, सिस्नेहिषति रलो व्युपधाद्धलादेः इति कित्त्वं न प्राप्नोति।

क्सविधिः- क्सश्च विधेयः- अधुक्षत्, अलिक्षत् शल इगुपधादनिटः क्सः इति क्सो न प्राप्नोति।

इड्विधिः- इट् च विधेयः- रुदिहि , स्वपिहि वलादिलक्षण इण्न प्राप्नोति।

झल्ग्रहणानि च।

किम्?

अहकाराणि स्युः।

तत्र को दोषः?

झलो झलि इतीह न स्यात्- अदाग्धाम् ,अदाग्धम्। तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च।

यदि च किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्तव्यः।

(५-२) ।। अथ रेफोपदेशस्थानाधिकरणम् ।।

इदं विचार्यते- अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हरयवट् इति, पर एव वा यथान्यासम् इति। कश्चात्र विशेषः?

-०-१-१२५- (५-२-१) रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः -

रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः।

अनुनासिकस्य- स्वर्नयति, प्रातर्नयति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (८१४१४५) इत्यनुनासिकः प्राप्नोति। द्विर्वचनस्य- मद्रह्रदः, भद्रह्रदः यरः (८१४१४६) इति द्विर्वचनं प्राप्नोति। परसवर्णस्य- कुण्डं रथेन, वनं रथेन अनुस्वारस्य ययि (८१४१५८) इति परसवर्णः प्राप्नोति।

अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः।

(५-२-२) पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च -

यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम्। देवित्वा दिदेविषति रलो व्युपधाद् इति कित्त्वं प्राप्नोति।

नैष दोषः। नैवं विज्ञायते रलः व्युपधादिति। किं तर्हि? रलः अव् व्युपधाद् इति। किमिदम् अव्

व्युपधाद् इति? अवकारान्ताद् व्युपधाद् अव्व्युपधादिति।

व्यलोपवचनं च- व्योश्च लोपो वक्तव्यः। गौधेरः, पचेरन्, यजेरन्, जीवे रदानुः- जीरदानुः। वलीति लोपो न प्राप्नोति।

नैष दोषः। रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते लोपो व्योर्वलि इति, रेफे च वलि चेति।

अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः।

ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनसवर्णप्रतिषेधः इति।

अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः, रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति।

द्विर्वचनेऽपि। नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य। किं तर्हि? निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य। तद्यथा- ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषाताम् इति। नेदानीं तौ भुञ्जाते।

(५-३) ।। अथायोगवाहोपदेशाधिकरणम् ।।

इदं विचार्यते- इमेऽयोगवाहा न क्वचिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च। तेषां कार्यार्थमुपदेशः कर्तव्यः। के पुनरयोगवाहाः? विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारनासिक्ययमाः। कथं पुनरयोगवाहाः? यदयुक्ता वहन्ति अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते।

क्व पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः?

-०-१-१२८- (५-३-१) अयोगवाहानामट्सु णत्वम् -

अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यः।

किं प्रयोजनम्? णत्वम् उरःकेण, उर केण, उरःपेण, उर पेण। अड्व्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति।

(५-३-२) शर्षु जश्भावषत्वे -

शर्षूपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्? जश्भावषत्वे। अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते। तत्र जश्त्वे कृते उब्जिता, उब्जितुमित्येतद्रूपं यथा स्यात्।

यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते, उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति।

दकारोपधे पुनर् न न्द्राः संयोगादयः इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति।

यदि दकारोपधः पठ्यते, का रूपसिद्धिः- उब्जिता उब्जितुमिति?

असिद्धे भ उद्जेः। इदमस्ति- स्तोः श्चुना श्चुः इति, ततो वक्ष्यामि भ उद्जेः, उद्जेः श्चुना सन्निपाते भो भवतीति।

तत्तर्हि वक्तव्यम्? न वक्तव्यम्। निपतनादेव सिद्धम्। किं निपातनम्? भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः इति।

इहापि तर्हि प्राप्नोति- अभ्युद्गः, समुद्गः इति।

अकुत्वविषये तन्निपातनम्।

अथ वा नैतदुब्जे रूपम्, गमेरेतद् द्व्युपसर्गाड्डो विधीयते। अभ्युद्गतोऽभ्युद्गः, समुद्गतः ,समुद्ग इति।

षत्वं च प्रयोजनम्। सर्पिःषु धनुःषु। शर्व्यवाये इति षत्वं सिद्धं भवतीति। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि

इति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति।

नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम्।

कथं सर्पींषि धनूंषि?

अनुस्वारे कृते शर्व्यवाये इत्येव सिद्धम्।

अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणम्। नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यात्, इह मा भूत्- पुंस्विति।

अथ वाऽविशेषेणोपदेशः कर्तव्यः।

किं प्रयोजनम्?

-०-१-१३०- (५-३-३) अविशेषेण संयोगोपधासञ्ज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः ।।

अविशेषेण संयोगसञ्ज्ञा प्रयोजनम्, उ३ब्जकः, हलोऽनन्तराः संयोगः इति संयोगसञ्ज्ञा, संयोगे गुर्विति गुरुसञ्ज्ञा गुरोः इति प्लुतो भवति।

उपधासञ्ज्ञा च प्रयोजनम्- दुष्कृतम्, निष्कृतम्, दुष्पीतम्, निष्पीतम्, इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति षत्वं सिद्धं भवति।

नैतदस्ति प्रयोजनम्। न इदुदुपधग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते।

किं तर्हि?

सकारो विशेष्यते- इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति।

अथ वोपधाग्रहणं न करिष्यते, इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः- इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्जनीयस्येति।

अलोऽन्त्यविधिश्च प्रयोजनम्- वृक्षस्तरति, प्लक्षस्तरति। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोऽन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति इति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति।

द्विर्वचनं च प्रयोजनम्- उर कः। उर पः। अनचि च अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति।

स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम्- यथेह भवति उरःकेण, उरःपेणेति अड्व्यवायः इति णत्वम्; एवमिहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति- व्यूढोरस्केन ,महोरस्केनेति। तत्र अनल्विधौ इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति।

(५-४) ।। अथ वर्णार्थवत्ताधिकरणम् ।।

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः, आहोस्विदनर्थकाः?

-०-१-१३१- (५-४-१) अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ।।

अर्थवन्तो वर्णाः।

कुतः?

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्।

धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते एति, अध्येति, अधीते इति।

प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति- आभ्याम्, एभिः, एषु।

प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः- औपगवः, कापटवः।

निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः- अ अपेहि, इ इन्द्रं पश्य, उ उत्तिष्ठ, अ अपक्राम। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे- अर्थवन्तो वर्णाः इति।

(५-४-२) वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् -

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति। कूपः सूपो यूप इति। कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते। सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते। यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते। तेन मन्यामहे- यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य, यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति।

-०-१-१३२- (५-४-३) वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः -

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति। वृक्ष ऋक्षः, काण्डीर आण्डीरः। वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते, ऋक्ष इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते। काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते, आण्डीर इति ककारापाये सोऽर्थो न गम्यते।

किं तर्ह्युच्यते- अनर्थगतेः इति। न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति।

एवं तर्हीदं पठितव्यं स्यात्- वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेः इति।

किमिदमतदर्थगतेरिति?

तस्यार्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः, न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति। अथ वा सोऽर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः।

न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्यव्यः। तद्यथा- उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः, खरमुखः। एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति।

-०-१-१३३- (५-४-४) सङ्घातार्थवत्त्वाच्च -

सङ्घातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। येषां सङ्घाता अर्थवन्तः, अवयवा अपि तेषामर्थवन्तः। (येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः) तद्यथा- एकश्चक्षुष्मान् दर्शने समर्थः तत्समुदायः शतमपि समर्थम्। एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायः खार्यपि तैलदाने समर्था। येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा- एकोन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायः शतमप्यसमर्थम्। एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम्।

यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः, अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति।

कानि?

अर्थवत्प्रातिपदकम् इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः, सुबन्तं पदम् इति पदसञ्ज्ञा तत्र को दोषः।

पदस्य इति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति- धनं वनमिति।

(५-४-५) सङ्घातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् -

सङ्घातस्यैकत्वमर्थः। तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति।

-०-१-१३४- (५-४-६) अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः -

अनर्थकास्तु वर्णाः।

कुतः?

प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। नहि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते।

किमिदं प्रतिवर्णमिति?

वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्।

(५-४-७) वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् -

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे- अनर्थका वर्णा इति। वर्णव्यत्यये- कृतेस्तर्कः, कसेः सिकताः, हिंसेः सिंहः। वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः। अपायो लोपः- हतः, घ्नन्ति, घ्नन्तु, अघ्नन्। वर्णापायो नार्थापायः। उपजन आगमः- लविता लवितुम्। वर्णोपजनो नार्थोपजनः। विकार आदेशः- घातयति, घातकः। वर्णविकारो नार्थविकारः। यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति, तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम्। न चेह तद्वत्। अतो मन्यामहे- अनर्थका वर्णा इति।

उभयमिदं वर्णेषूक्तम्- अर्थवन्तोऽनर्थका इति च।

किमत्र न्याय्यम्?

उभयमित्याह।

कुतः?

स्वभावतः। तद्यथा- समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते, अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्, कश्चिद्वाऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्- यद्धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽतोऽन्येऽनर्थका इति। स्वाभाविकमेतत्।

कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः- अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेक-वर्णानामर्थदर्शनाद्व्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति।

सङ्घातान्तराण्येवैतान्येवञ्जातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते कूपः सूपो यूप इति। यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्यात्, भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात्, सूपार्थश्च कूपे, कूपार्थश्च यूपे, यूपार्थश्च कूपे, सूपार्थश्च यूपे, यूपार्थश्च सूपे। यतस्तु खलु किञ्चित्सूपस्य वा यूपे, यूपस्य वा कूपे, कूपस्य वा यूपे, सूपस्य वा कूपे, कूपस्य वा सूपे, यूपस्य वा सूपे। अतो मन्यामहे- सङ्घातान्तराण्येतान्येवञ्जातीयान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते इति।

इदं खल्वपि- भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयोऽनर्थकत्वं द्योतितम्। यो हि मन्यते- यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य, यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति। ऊपशब्दस्त्वस्यानर्थकः स्यात्।

तत्रेदमपरिहृतम्- सङ्घातार्थवत्त्वाच्च इति।

एतस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां परिहारं वक्ष्यति।

-०-१-१३५- (५-५) ।। अथ प्रत्याहारेष्वित्सञ्ज्ञकग्रहणाभावाधिकरणम् ।।

अइउण्, ऋऌक्, एओङ्, ऐऔच्।

-०-१-१३६- (५-५-१) प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न -

य एतेऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते, एतेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्न भवति?

किं च स्यात्?

दधि णकारीयति, मधु णकारीयति, इको यणचि इति यणादेशः प्रसज्येत।

(५-५-२) आचारात् -

किमिदमाचारादिति?

आचार्याणामुपचारात्। नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः।

(५-५-३) अप्रधानत्वात् -

अप्रधानत्वाच्च। न खल्वेतेषामक्षु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते।

क्व तर्हि?

हल्षु।

कुत एतत्?

एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते- यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति- अचोऽक्षु हलो हल्षु।

-०-१-१३७- (५-५-४) लोपश्च बलवत्तरः -

लोपः खल्वपि तावद्भवति।

(५-५-५) ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत्। अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति -

अथ वा योगविभागः करिष्यते- ऊकालोऽच् उ ऊ उ३ इत्येवं कालोऽज्भवति। ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञश्च भवति ऊकालोऽच्।

एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति।

तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः।

एष एवार्थः। अपर आह-

-०-१-१३८- (५-५-६) ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तावदेव योगोऽस्तु। अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि -

(५-६) ।। अणुदित्सूत्रेऽण्पदप्रयोजनाधिकरणम् ।।

अथ किमर्थमन्तःस्थानामण्सूपदेशः क्रियते?

इह सयँ्यँ्यन्ता सवँ्वँ्वत्सरः, यलँ्लँ्लोकम्, तलँ्लँ्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनम्। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्।

नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्- द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् इति। यावता सिद्धत्वमुच्यते

परसवर्ण एव तावद्भवति।

परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचनं यथा स्यात्।

मा भूद् द्विर्वचनम्।

ननु च भेदो भवति- सति द्विर्वचने त्रियकारकम्, असति द्विर्वचने द्वियकारकम्।

नास्ति भेदः। सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव।

कथम्?

हलो यमां यमि लोपः इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम्।

एवमपि भेदः। सति द्विर्वचने कदाचिद् द्वियकारकम्, कदाचित् त्रियकारकम्। असति त्रियकारकमेव। स एष कथं भेदो न स्यात्? यदि नित्यो लोपः स्यात्। विभाषा च स लोपः।

यथाऽभेदस्तथास्तु।

-०-१-१४० (५-६-१) अनुवर्तते विभाषा, शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम् -

यदयं शरोऽचि इति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनुवर्तते विभाषेति।

कथं कृत्वा ज्ञापकम्?

-०-१-१४१- (५-६-२) नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात् -

यदि नित्यो लोपः स्यात्, प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र द्विर्वचनम्, झरो झरि सवर्णे इति लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः- विभाषा सलोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः। यदेतत् अचो रहाभ्याम् इति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते।

कथम्?

यर इत्युच्यते। एतावन्तश्च यरः। यदुत झरो वा यमो वा। यदि चात्र लोपः स्याद् द्विर्वचनमनर्थकं स्यात्।

किन्तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणम्? यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः- प्रत्तम्, अवत्तम्, आदित्यः। इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति। एवमिहापि लोपो न स्यात् कर्षति वर्षति थ्द्य;ति। तस्मान्नित्येऽपि लोपेऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः।

तदेतदन्यन्तं सन्दिग्धं वर्तते आचार्याणां विभाषाऽनुवर्तते न वेति।

(६-०) ।। लण् ।।

(६-१) व्याख्यानत इति परिभाषाधिकरणम् ।।

अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्चैव परश्च। तत्राण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च सन्देहो भवति पूर्वेण वा स्युः परेण वेति।

कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे सन्देहः?

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति।

(६-१-१) असन्दिग्धम् -

असन्दिग्धं पूर्वेण न परेण।

कुत एतत्?

-०-१-१४४- (६-१-२) पराभावात् -

नहि द्रलोपे परेऽणः सन्ति।

ननु चायमस्ति- आतृढ, आवृढ इति।

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽचः इत्येव ब्रूयात्। अथ वैतदपि न ब्रूयाद्, अचो ह्येतद्भवति- ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति।

अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः- केऽणः इति। असन्दिग्धं पूर्वेण, न परेण।

कुत एतत्?

पराभावात्। नहि के परेऽणः सन्ति।

ननु चायमस्ति- गोका नौकेति।

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण। यदि हि परेण स्यादण् ग्रहणमनर्थकं स्यात्। केऽचः

इत्येव ब्रूयात्। अथ वैतदपि न ब्रूयात्, अचो ह्येतद्भवति- ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति।

अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः- अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः इति।

असन्दिग्धं पूर्वेण, न परेण।

कुत एतत्?

पराभावात्। नहि पदान्ताः परेऽणः सन्ति।

ननु चायमस्ति- कर्तृ हर्तृ इति।

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण। यदि हि परेण स्याद् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः इत्येव ब्रूयात्। अथ वैतदपि न ब्रूयात्, अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति।

अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः- उरण् रपरः।

असन्दिग्धं पूर्वेण, न परेण।

कुत एतत्?

पराभावात्। न ह्युः स्थाने परेऽणः सन्ति।

ननु चायमस्ति कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति।

किं च स्याद्यद्यत्र रपरत्वं स्यात्?

द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्यत।

हलो यमां यमि लोपः इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति।

विभाषा स लोपः, विभाषा श्रवणं प्रसज्येत।

अयं तर्हि नित्यो लोपः रो रि इति।

पदान्तस्येत्येवं सः।

न शक्यः स पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम्। इह हि लोपो न स्यात्- जर्गृधेर्लङ् अजर्घाः, पास्पर्द्धेः अपास्पाः इति। इह तर्हि मातृणां पितृणामिति रपरत्वं प्रसज्यते।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति। यदयम् ॠत इद्धातोः इति धातुग्रहणं करोति।

कथं कृत्वा ज्ञापकम्?

धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्- इह मा भूत् मातृणां पितृणामिति। यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात्। रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्वं न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो- नात्र रपरत्वं भवतीति, ततो धातुग्रहणं करोति।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति चिकीर्षति, जिहीर्षतीति।

मा भूदेवम्। उपधायाश्च इत्येवं भविष्यति।

इहापि तर्हि प्राप्नोति मातृणां पितृणामिति। तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्तव्यम्।

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण। यदि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, उरञ्पर इत्येव ब्रूयात्।

अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः- अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति।

असन्दिग्धं परेण, न पूर्वेण।

कुत एतत्?

-०-१-९९९- (६-१-३) सवर्णेऽण् तु परं ह्युर्ऋत् -

यदयम् उर्ऋत् इत्यृकारे तपरकरणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण, न पूर्वेणेति।

इण्ग्रहणेषु तर्हि सन्देहः।

असन्दिग्धं परेण, न पूर्वेण।

कुत एतत्?

(६-१-४) य्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् -

यत्रेच्छति पूर्वेण, संमृद्य ग्रहणं तत्र करोति- य्वोरिति। तच्च गुरु भवति।

कथं कृत्वा ज्ञापकम्?

तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्य ग्रहणे चार्द्धचतस्रो मात्राः। प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः। सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद् गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण, न पूर्वेणेति।

किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते?

(६-१-५) व्याख्यानाच्च द्विरुक्तितः।

एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा- व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् इति। अणुदित्सवर्णस्य इत्येतत्परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणम्, परेणेण्ग्रहणम् इति व्याख्यास्यामः।

-०-१-१४६- (७-०) ञमङणनम् ।। ७ ।। झभञ् ।। ८ ।।

किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते, न ञकार एवानुबध्येत?

कथं यानि मकारेण ग्रहणानि?

सन्तु ञकारेण।

कथं- हलो यमां यमि लोपः इति।

अस्तु ञकारेण। हलो यञां यञि लोपः इति।

नैवं शक्यम्। झकारभकारपरयोरपि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत।

न झकारभकारौ झकारभकारयोः स्तः।

कथं- पुमः खय्यम्परे इति।

एतदप्यस्तु ञकारेण पुमः खय्यञ्परे इति।

नैवं शक्यम्। झकारभकारपरेऽपि हि खयि रुः प्रसज्येत।

न झकारभकारपरः खयस्ति।

कथं- ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् इति?

एतदप्यस्तु ञकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यम् इति।

नैवं शक्यम्। झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम्।

न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः।

एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति।

सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति। झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वाऽऽगमावपि न भविष्यतः।

(७-१) ।। अथाक्षरशब्दनिर्वचनम् ।।

अथ किमिदमक्षरमिति।

(७-१-१) अक्षरं न क्षरं विद्यात् -

न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरम्।

-०-१-१४७- (७-१-२) अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम् -

अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः। अश्नुते इत्यक्षरम्।

(७-१-३) वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे -

अथ वा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति सञ्ज्ञा क्रियते।

(७-२) अथाक्षरसमाम्नायोपदेशप्रयोजनम् ।।

(७-२-१) किमर्थमुपदिश्यते -

अथ किमर्थमुपदेशः क्रियते।

(७-२-२) वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते। तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते -

सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्यसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः, सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति, मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते ।।

इति श्रीमद्भगवत्पतजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
द्वितीयमाह्निकम्
(इति माहेश्वरीयं विधिशेषप्रकरणम्)

प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयाह्निकम्

(अथ पाणिनीयं विधिशेषप्रकरणम्)

-१-१-१- वृद्धिरादैच्।। (१।१।१)।।

कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्य इति। भत्वात्। कथं भसंज्ञा। अयस्मयादीनि च्छन्दसि इति। छन्दसीत्युच्यते, न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति। यदि भसंज्ञा,वृद्धिरादैजदेङ् गुणः इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति। उभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन पदत्वात्कुत्वम्। भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति। किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणम्—वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते, तेषां ग्रहणम्, आहोस्विदादैज्मात्रस्य। किं चातः। यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति। आम्रमयम्, शालमयम्, वृद्धलक्षणो मयण्न प्राप्नोति। आम्रगुप्तायनिः, शालगुप्तायनिः, वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति। अथादैज्मात्रस्य ग्रहणम्, सर्वो भासः सर्वभास इति उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च इत्येष विधिः प्राप्नोति। इह च तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः, यावद्भार्यः वृद्धिनिमित्तस्य- इति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणम्। ननु चोक्तम्—सर्वो भासः सर्वभासः इत्युत्तरपदवद्धौ सर्वं च इत्येष विधिः प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते—उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति। कथं तर्हि। उत्तरपदस्य इत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे, इत्येवमेतद्विज्ञायते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत—सर्वः कारकः सर्वकारक इति। यदप्युच्यते— इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः, यावद्भार्य इति च वृद्धिनिमित्तस्य— इति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते—वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति। कथं तर्हि। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोयं वृद्धिनिमित्तः, वृद्धिनिमित्तस्येति। किं च वृद्धेर्निमित्तम्। योऽसौ ककारो ञकारो णकारो वा। अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। यस्त्रयाणामाकारैकारौकारणाम्।

संज्ञाधिकारः संज्ञासम्प्रत्ययार्थः।। अथ संज्ञा इत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः। किं प्रयोजनम्। संज्ञासम्प्रत्ययार्थः। वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञा इत्येष सम्प्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसम्प्रत्ययो यथा लोके।। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येष सम्प्रत्ययो न स्यात्। इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमित्याह। कथम्। यथा लोके। लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते। अर्थवन्ति तावत्—देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन, देवदत्त गामभ्याज कृष्णाम् इति। अनर्थकानि—दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः, अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति। संज्ञासंज्ञ्यसंन्देहश्च।।

क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहो वक्तव्यः। कुतो ह्येतत्-वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचः संज्ञिन इति। न पुनरादैच संज्ञा, वृद्धिशब्दः संज्ञीति। यत्तावदुच्यते—संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासम्प्रत्ययार्थ इति,न कर्तव्यः।

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः।। आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति। किमिदमाचार्याचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। यथा लौकिकवैदिकेषु।।

तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावत् मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे

नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति। तयोरुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति। वेदे याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति—स्फयो यूपश्चषाल इति। तत्र भवतामुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि—इहैव तावत्केचिद् व्याचक्षाणा आहुः वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचः संज्ञिन इति। अपरे पुनः सिचि वृद्धिः इत्युक्त्वाऽऽकारेकारौकारानुदाहरन्ति। तेन मन्यामहे यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा, ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति। यदप्युच्यते—क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहो वक्तव्य इति। संज्ञासंज्ञ्यसन्देहश्च।। संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहः सिद्धः। कुतः। आचार्याचारादेव। उक्त आचार्याचारः। अनाकृतिः।। अथवाऽनाकृतिः संज्ञा, आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। लिङ्गेन वा ।। अथवा किञ्चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा संज्ञेति। वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गः करिष्यते, नादैच्छब्दे। इदं तावदयुक्तं यदुच्यते—आचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तम्। तमेवोपालभ्य अगमकं ते सूत्रम् इति, तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम्। अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेण अनाकृतिर्लिङ्गेन वा इत्याह।

तच्चापि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते। न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावतः संज्ञां संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते। तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति। सिध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तम्-संज्ञाधिकारः संज्ञासम्प्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसम्प्रत्ययो यथा लोक इति। न च यथा लोके तथा व्याकरणे। प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रेण। किमतो यदशक्यम्। अतः संज्ञासंज्ञिनावेव। कुतो नु खल्वेतत् संज्ञासंज्ञिनावेवेति। न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिञ्शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते। कृतमनयोः साधुत्वम्। कथम्। वृधिरस्मायविशेषणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे, तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः। आदैचोप्यक्षरसमाम्नाय उपदिष्टाः। प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात्—वृद्धिशब्दात्परे आदैचः प्रयोक्तव्या इति। नेह प्रयोगनियम आरभ्यते। किन्तर्हि संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति। तद्यथा—आहर पात्रम्, पात्रमाहरेति।

आदेशास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा भवन्ति। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। आगमास्तर्हीमे स्युर्वृद्धिशब्दस्यादैच आगमः। आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते। लिङ्गेन च। न चात्र षष्ठीं न खल्पप्यागमलिङ्गं पश्यामः।

इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तिकत्वं च। द्वयोश्चैतद्भवति। कयोः। विशेषणविशेष्यवोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा। तत्रैतत्स्यात्—विशेषणविशेष्ये इति। तच्च न। द्वयो र्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषणविशेष्यभावो भवति न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः। तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव। तत्र त्वेतावान्सन्देहः—कः संज्ञी का संज्ञेति। स चापि क्व सन्देहः। यत्रोभे समानाक्षरे। यत्र त्वन्यतरल्लघु सा संज्ञा, यद्गुरु स संज्ञी। कुत एतत्। लध्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति, किन्तर्हि, आनाकृतितामपि। अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते।

अथवाऽऽवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति। वृद्धिशब्दश्चावर्तते, नादैच्छब्दः। तद्यथा—इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते, न मांसपिण्डः। अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा। कुत एतत्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। तद्यथा—इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते।

कथं वृद्धिरादैज् इति। एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्। माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति। सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारिता संज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा अदेङ् गुण इति यथा। दोषवान्खल्वपि संज्ञाधिकारः। अष्टमेपि हि संज्ञा क्रियते तस्य परमाम्रेडितम् इति। तत्रापीदमनुवर्त्य स्यात्। अथवाऽस्थानेऽयं यत्नः क्रियते। नहीदं लोकाद् भिद्यते। यदीदं लोकाद् भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। तद्यथा—अगोज्ञाय कश्चिद् गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति—अयं गौरिति। न चास्मायाचष्टे इयमस्य संज्ञेति। भवति चास्य सम्प्रत्ययः। तत्रैतत्स्यात्—कृतस्तत्र पूर्वैरभिसम्बन्ध इति। इहापि कृतः पूर्वैरभिसम्बन्धः। कैः। आचार्यैः। तत्रैतत्स्यात्—यस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृत इति। लोकेऽपि हि यस्मै सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृतः। अथ तत्र कृतः, इहापि कृतो द्रष्टव्यः।

सतो वृद्ध्यदिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतेरतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ।।

सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्। तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। सतामादैचां संज्ञया भवितव्यम्, संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते। तदेतद् इतरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तद्यथा—नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति।

ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते। तद्यथा—नौः शकटं वहति, शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र किञ्चिद् भवति जलं स्थलं वा। स्थले शकटं नावं वहति। जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकम्। तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव।

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्।।सिद्धमेतत्। कथम्। नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः, नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञां क्रियते, न च संज्ञयाऽऽदैचो भाव्यन्ते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः, किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम्।। निवर्तकं शास्त्रम्। कथम्। मृजिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः। तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता। तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीति। वृद्धिगुणसंज्ञयोः प्रत्येकं वचनम्।।

वृद्धिगुणसंज्ञयोः प्रत्येकं ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समुदाये मा भूतामिति। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः।।

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः। यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम्। तद्यथा सह सुपा उभे अभ्यस्तं सह इति। प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः। प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति। न चोच्यते प्रत्येकमिति। प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते, इहापि प्रत्येकमिति वक्त्व्यम्। अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति, इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन।।

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते। आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्।।

आकारस्य तपरकरणं क्रियते। किं प्रयोजनम्। सवर्णार्थम्। तपरस्तइति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वात्स्वरस्य।।

भेदका उदात्तादयः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति। एवं दृश्यते लोके य उदात्ते कर्तव्येऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति अन्यत्त्वं करोषीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किन्तर्हि इति। —भेदकत्वादुगुणस्य।। भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्त्व्यम्। किं प्रयोजनम्। आनुनासिक्यं नाम गुणः, तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वाद् गुणस्य। भेदका गुणाः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति। एवं हि दृश्यते लोके—एकोऽयमात्मा उदकं नाम, तस्य गुणभेदादन्यत्त्वं भवति-अन्यदिदं शीतम्, अन्यदिदमुष्णमिति। ननु भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते। तद्यथा देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति, तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द इति। उभयमिदं गुणेषूक्तम्—भेदका अभेदका इति। किं पुनरत्र न्याय्यम्। अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम्। कुत एतत्। यदयम् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः इत्युदात्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदका गुणा इति। यदि हि भेदका गुणाः स्युः, उदात्तमेवोच्चारयेत्। यदि तर्ह्यभेदका गुणा अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति। नैष दोषः। आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति। तद्यथा-शुक्लमालभेत, कृष्णमालभेत। तत्र यः शुक्ल आलब्धव्ये कृष्णमालभते, न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति। असन्देहार्थस्तर्हि तकारः। ऐजित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमिमावैचावेव, आहोस्विदाकारोप्यत्र निर्दिश्यत इति। सन्देहमात्रमेतद्भवति। सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् इति। त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः। अन्यत्राप्येवञ्जातीयकेषु सन्देहेषु न कंचिद् यत्नं करोति। तद्यथा—औतोम्शसोः इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्—आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकम् खट्वोदकम्, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वौदनः खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति।

अथ क्रियमाणेपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति। तपरस्तत्कालस्य इति नियमात्। ननु तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपरः। यदि तादपि परस्तपरः, ऋदोरप् इतीहैव स्यात्—यवः स्तवः, लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि। दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। यद्यसन्देहार्थस्तकारः, दकारोपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः, दकारोपि। वृद्धिरादैच्।।

-१-१-३- इको गुणवृद्धी।।१।१।३।।

इग्ग्रहणं किमर्थम्।

इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् ।।

इग्ग्रहणं क्रियते। किं प्रयोजनम्। आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च।

आकारनिवृत्त्यर्थं तावत्-याता वाता। आकारस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम्- ग्लायति म्लायति। सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति।

व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्-उम्भिता उम्भितुम्। उम्भितव्यम्। व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति।

आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-नाकारस्य गुणो भवतीति। यदयम् आतोऽनुपसर्गे

कः इति ककारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करण एतत्प्रयोजनम्-कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्। यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति, ततः ककारमनुबन्धं करोति।

सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। उपदेशसामर्थ्यात् सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भवति।

व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। यदयं जनेर्डं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। डित्करण एतत्प्रयोजनम्-डितीति टिलोपो यथा स्यात्। यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् डित्करणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। ततो जनेर्डं शास्ति।

नैतानि सन्ति ज्ञापकानि। यत्तावदुच्यते—कित्करणं ज्ञापकं नाकारस्य गुणो भवतीति। उत्तरार्थमेतत्स्यात्—तुन्दशोकयोः परिमृजापुनदोः इति।

यत्तर्हि गापोष्टक् इत्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति।

यदप्युच्यते—उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भवतीति। यदि यद्यत्सन्ध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेश-सामर्थ्याद् बाध्यते, आयादयोपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः, स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव, नासौ बाध्यते। गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थकः, आयादीनां पुनर्निमित्तमेव।।

यदप्युच्यते—जनेर्डवचनं ज्ञापकम्—न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न च जनेर्गुणेन सिध्यति। कुतो ह्येतत्—जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति, न पुनरेकारो वा स्यादेकारो वेति

आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भविष्यति। एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति। पर-रूपेण शुद्धो भविष्यति। एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः। गमेश्च गुण उच्यमान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति। तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यम्।।

यदीग्ग्रहणं क्रियते द्यौः, पन्थाः, सः, इमम् इति, एतेऽपीकः प्राप्नुवन्ति।

संज्ञया विधाने नियमः।।

संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः।

किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्। कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम्। प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। वृद्धिरादैजदेङ्गुणः इति। यदि तदनुवर्तते अदेङ्गुणो वृद्धिश्च इत्यदेङां वृद्धिसंज्ञापि प्राप्नोति। सम्बन्धमनुवर्तिष्यते—वृद्धिरादैच्। अदेङ्गुणः इति वृद्धिरादैच्। ततः इको गुणवृद्धी इति गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते, आदैजदेङ्ग्रहणं निवृत्तम्।

अथवा मण्डूकगतयोधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः।

अथवैकयोगः करिष्यते—वृद्धिरादैजदेङ्गुणः, तत इको गुणवृद्धी इति। न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति।

अथवा अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृतापवादो विज्ञायते, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यपवादो बाधको

भवति। अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति।

अथवा वक्ष्यत्येतत्—अनुवर्तन्ते च नाम विधयः। न चानुवर्तनादेव भवन्ति। किन्तर्हि यत्नाद्भवन्तीति।

अथवा उभयं निवृत्तम्—तदपेक्षिष्यामहे।।

किं पुनरयमलोन्त्यशेषः, अहोस्विदलोन्त्यापवादः। कथं चायं तच्छेषः स्यात्, कथं वा तदपवादः।

यद्येकं वाक्यम्—तच्चेदं च, अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्य इति। ततोयं तच्छेषः। अथ नानावाक्यम्—तच्चेदं च, अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य च इति। ततोऽयं तदपवादः।

कश्चात्र विशेषः।

वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधार्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम्।।

वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशि क्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्तव्यम्। मिदेर्गुणः इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। मृजेर्वृद्धिः इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। पुगन्तलघूपधस्य गुणः इक इति वक्तव्यम् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ऋच्छेर्लिटि गुणः इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ऋदृशोङि गुणः इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति।

सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य।।

सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति। याता वाता। किं कारणम्। अलोन्त्यस्य इति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता, अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी। तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति।

नैष दोषः। यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसङ्क्रान्ता, एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी। तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति, कुतो गुणः, कुतः सर्वादेशः।

एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः। किं तर्हि। पूर्वापेक्षोयं दोषः। ह्यर्थे चायं चः पठितः—मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्य इति।

मिदेर्गुणः इक इति वचनादन्त्यस्य न, अलोन्त्यस्य इति वचनादिको न। उच्यते च गुणः। स सर्वादेशः प्राप्नोति। एवं सर्वत्र।।

अस्तु तर्हि तदपवादः।

इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः।।

इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः। जुसि गुणः—स यथेह भवति अजुहवुः अबिभयुः इति। एवम् अनेनिजुः पर्यवेविषुः अत्रापि प्राप्नोति। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः—स यथेह भवति—कर्ता हर्ता नयति तरति इति। एवम् ईहिता ईहितुम् ईहितव्यम् इत्यत्रापि प्राप्नोति। ह्रस्वस्य गुणः—स यथेह भवति-हे अग्ने हे वायो इति। एवं हे अग्निचित् सोमसुद् इत्यत्रापि प्राप्नोति। जसि गुणः-स यथेह भवति-अग्नयो वायव इति। एवम् अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः—स यथेह भवति-कर्तरि

कर्तारौ कर्तार इति। एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति। घेर्ङिति गुणः—स यथेह भवति-अग्नये वायवे इति। एवम् अग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति। ओर्गुणः-स यथेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति। एवं सैुश्रुत् सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति।।

नैष दोषः।

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम् ।।

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति। पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति।

प्रकृतस्यैव नियमः स्यात्। किं च प्रकृतम्। सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति। तेन भवेदिह नियमान्न स्याद् ईहिता ईहीतुम् ईहितव्यम् इति। ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतः, सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति।

अथाप्येवं नियमः स्यात्—पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति। एवमपि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः, सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति।

अथाप्युभयतो नियमः स्यात्—पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोः। सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति। एवमप्ययं जुसि गुणोऽनियतः, सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति अनेनिजुः पर्यवेविषुः इति।

एवं तर्हि—नायं तच्छेषः, नापि तदपवादः। अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसम्बद्धमनया परिभाषया।

परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्ट्रीयाः पठन्ति—

नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन।। इति ।

यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः। अथापि तदपवादः, उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। तत्र नियमस्यावकाशः—राज्ञः क च राजकीयम्। इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः—चयन चायको लवनं लावक इति। इहोभयं प्राप्नोति—मेद्यति मार्ष्टीति। इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन।

नैवं युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परम् इत्युच्यते। पूर्वश्चायं योगः, परो नियमः।

इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः . द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किंतर्हि। असम्भवोपि। स चास्त्यत्रासंभवः। कोऽसावसंभंवः। इह तावद् वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य इति। एकः स्थानी, द्वावादेशौ, न चास्ति संभवः यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम्। इहेदानीं—मेद्यति, मेद्यतः, मेद्यन्ति इति द्वौ स्थानिनौ, एकादेशः, न चास्ति संभवः। द्वयोः स्थानिनोरेक आदेश स्यादित्येषोऽसम्भवः। सत्येतस्मिन्नसम्भवे युक्तो विप्रतिषेधः।

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति। अनवकाशश्चायं योगः।

ननु चेदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः चयनं चायको लवनं लावक इति। अत्रापि नियमः प्राप्नोति। नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते। यावता च नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते, ततस्तस्यापवादोऽयं योगो भवति। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेः। अथापि कथंचिद् इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यात्, एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति, मेद्यतः, मेद्यन्ति इति, एवमिहापि स्यात्—अनेनिजुः, पर्यवेविषुरिति।

एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयाद् इक इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः, गृह्यमाणेन वेकं विशेषयितुम्, इका वा गृह्यमाणम्। यावता कामचारः, इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणमिकं विशेषयिष्यामः—एतेषां य इगिति। इहेदानीं जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः—एतेषां गुणो भवति, इकः इगन्तानामिति।

अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते। इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः, मिद् एः मिदेरिति। अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति—मिदः इ-, मिदिः, मिदेरिति।

पुगन्तलघूपधस्येति। नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि। पुकि अन्तः पुगन्तः, लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधम्, पुगान्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्तीति।

ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—ऋच्छति ऋ ॠ ऋताम् ऋच्छत्यृताम् इति।

दृशेरपि योगविभागः करिष्यते—उरङि गुणः उः अङि गुणो भवति ततो दृशेः दृशेश्चाङि गुणो भवति। उरित्येव।

क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुणः इतीयता सिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—इको यथा स्यादनिको मा भूदिति।

अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि। यदि किञ्चिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति, वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः।

अयमस्ति विशेषः। गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते। तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम्। वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते अचोञ्णिति अत उपधायाः तद्धितेष्वचामादेः इति।

अत उत्तरं पठति—

वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम्।।

वृद्धिग्रहणं क्रियते। किमर्थम्। उत्तरार्थम्। क्ङिति इति प्रतिषेधं वक्ष्यति। स वृद्धेरपि यथा स्यात्।

कश्चेदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः। यावता ञ्णिति इत्युच्यते।

तच्च मृज्यर्थम्।।

मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते। सा क्ङिति मा भूत्—मृष्टः मृष्टवानिति।

इहार्थं चापि ।।

इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम्। मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्यात्, अनिको मा भूदिति।

मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागा त्सिद्धम् ।।

मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते—मृजेर्वृद्धिरचः। ततः ञ्णिति ञिति णिति च वृद्धिर्भवति अचः इत्येव।

यद्यचो वृद्धिरुच्यते, न्यमार्ट् अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति।

अटि चोक्तम्।।

किमुक्तम्। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवति इति।

वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात्। (तस्मादिग्लक्षणा वृ-द्धिः)

वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। इक्प्रकरणात्। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति। तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या।

एवं तर्हि—इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते—परिमृजन्ति परिमार्जन्ति, परिमृजन्तु परिमार्जन्तु परिममृजतुः परिममार्जतुरित्याद्यर्थम्। तदिहापि साध्यम्। तस्मिन्साध्ये योगविभागः करिष्यते मृजेर्वृद्धिरचो भवति। ततः अचि क्ङिति अजादौ च क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति। परिमार्जन्ति परिमार्जन्तु परिममार्जतुः।

किमर्थमिदम्।

नियमार्थम्, अजादावेव क्ङिति नान्यत्र। क्वान्यत्र मा भूत्। मृष्टः मृष्टवानिति। ततो वा।

।वाऽचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति। परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिमृजतुः परिममार्जतुरिति।

इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम्। सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्याद् अनिको मा भूदिति। कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति। अकारस्य। अचिकीर्षीत्, अजिहीर्षीत्। नैतदस्ति। लोपोत्र बाधको भविष्यति। आकारस्य तर्हि प्राप्नोति—अयासीत् अवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वृद्धावसत्यां वा। सन्ध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति। नैव सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ति। ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति। नैतदस्ति। असिद्धो ढलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति। व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति अभैत्सीत् अच्छैत्सीत्। हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति। यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटि इति अकोषीत् अमोषीत्। सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः। कथम्। लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते।

अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति। तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका। तस्या अपि नेटि इति प्रतिषेधः।

अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोपि न भवति। अस्तीत्याह—सुजाते अश्वसूनृते, अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्, शुक्रं ते अन्यदिति। पूर्वरूपे प्रतिषिद्धेऽयादयोपि न भवन्ति।

उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम्। सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्ङिति मा भूत् न्यनुवीत् न्यधुवीत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्रोवङ्ङादेशे कृतेऽनन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न भविष्यति। यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति—अकार्षीत् अहार्षीत्, गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। हलन्तस्य— इत्येवं भविष्यति। इह तर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत्। गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्च नेटि इति प्रतिषेधः। मा भूदेवम्। ल्रान्तस्य इत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अलावीत् अयावीत्। गुणे कृतेऽवादेशे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्च नेटि इति प्रतिषेधः। मा भूदेवम्। ल्रान्तस्य इत्येवं भविष्यति। ल्रान्तस्य इत्युच्यते, न चेदं ल्रान्तम्। ल्रान्तस्य इत्यत्र वकारोपि निर्दिश्यते। किं वकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः। यद्येवम्—मा

भवानवीत्, मा भवान् मवीत्। अत्रापि प्राप्नोति। अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि। तद्वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। णिश्विभ्यां तौ निमातव्यौ। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वैतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। गुणे कृतेऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति यदयम् अतो हलादेर्लघोः इत्यकारग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—इह मा भूत्—अकोषीत् अमोषीत्। यदि सिच्यन्तरङ्गं स्याद् अकारग्रहणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृतेऽलघुत्वाद् वृद्धिर्न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति, ततोऽकारग्रहणं करोति।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत् स्यात् न्यकुटीत् न्यपुटीत्। यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमिति दर्शयति। यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपि।

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः।।

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया।।

षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिग्निवृत्तिः।।

षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति दधि मधु। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्।

अन्यतरार्थं पुनर्वचनम्।

अन्यतरार्थमेतत्स्यात्—सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति।

प्रसारणे च ।।

प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति वाता वाता। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्।

विषयार्थं पुनर्वचनम्।।

विषयार्थमेतत्स्यात् वचिस्वपियजादीनां कित्येवेति।

उरण् रपरे च।।

उरण् रपरे च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति—कर्तृ हर्तृ इति।

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ।।

सिद्धमेतत्। कथम्। षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः। एकस्तावत् क्रियते तत्रैव। इमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते। अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे। अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः—सार्वधातुकार्ध धातुकयोर्गुणो भवति इतीह कस्मान्न भवति—याता। इदं तत्रापेक्षिष्यते—इको गुणवृद्धी इति। यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिप्यते एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति।। इको गुणवृद्धी।।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं समाप्तम्।।

अथ प्रथमाध्याये प्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम्

-१-१-४- न धातुलोप आर्धधातुके

धातुग्रहणं किमर्थम्?

इह मा भूत्। लूञ्- लविता। लवितुम्। पूञ्- पविता। पवितुम्।

आर्धधातुकग्रहणं किमर्थम्?

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति।

किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम्। आर्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति। आहोस्विद् गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणम्। धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति।

किं चातः?

यदि लोपविशेषणम्। उपेद्धः प्रेद्धः अत्रापि प्राप्नोति। अथ गुणवृद्धिविशेषणम्। क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति।

यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु लोपविशेषणम्।

कथम् उपेद्धः प्रेद्ध इति?

बहिरङ्गो गुणः। अन्तरङ्गः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। लूञ् लविता। लवितुम्। पूञ्- पविता पवितुम्। आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः।

अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम्।

ननु चोक्तं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ?

नैष दोषः। निपातनात् सिद्धम्। किं निपातनम्। चेले क्नोपेः इति।

परिगणनं कर्तव्यम्।

यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः ।

यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। यङ्। बेभिदिता। मरीमृजः। यक्। कुषुभिता। मगधकः। क्य। समिधिता। दृषदकः। बलोपे- जीरदानुः। किं प्रयोजनम् ?

नुम्लोपेस्रिव्यनुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम्।

नुम्लोपे स्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति। नुम्लोपे। अभाजि। रागः। उपबर्हणम्। स्रिवेः अस्रेमाणम्। अनुबन्धलोपे- लूञ् लविता लवितुम्।

यदि परिगणनं क्रियते स्यदः प्रश्रथः हिमश्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति।

वक्ष्यत्येतत्- निपातनात् स्यदादिषु इति।

तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम्।

नुम्लोपे कस्मान्न भवति ?

इक्प्रकारणान्नुम्लोपे वृद्धिः।

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः।

यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। स्यदः हिमश्रथः इत्यत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। अवोदः एधः ओद्मः इति।

निपातनात्स्यदादिषु।

निपातनात् स्यादादिषु प्रतिषेधो भविष्यति। न च भविष्यति।

यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथम् ?

प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्।

आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः।

यद्यार्धातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। जीरदानुरित्यत्र न प्राप्नोति।

नैतज्जीवे रूपम्। रकि एतद् ज्यः सम्प्रसारणं भवति। यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति।

कथमुपबर्हणम् ?

बृहिः प्रकृत्यन्तरम्।

कथं ज्ञायते बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति ?

अचीति हि लोप उच्यते। अनजादावपि दृश्यते-निबृह्यते। अनिटीति चोच्यते। इडादावपि दृश्यते-निबर्हिता निबर्हितुम् इति। अजादावपि न दृश्यते- बृहयति। बृंहकः। तस्मान्नार्थः परिगणनेन।

यदि परिगणनं न क्रियते। भेद्यते छेद्यते अत्रापि प्राप्नोति।

नैष दोषः। धातुलोप इति नैवं विज्ञायते- धातोर्लोपो धातुलोपो धातुलोपे इति। कथं तर्हि ? धातोर्लोपो यस्मिंस्तदिदं धातुलोपं धातुलोपे इति। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः।

यदि तर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। पापचकः। पापठकः। मगधकः। दृषदकः। अत्र न प्राप्नोति।

अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्।

अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् गुणवृद्धी न भविष्यतः।

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः।

अनारम्भो वा

कथं बेभिदिता। मरीमृजकः। कुषुभिता। मगधकः। समिधिता इति ?

अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः।

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति? यत्र हलचोरादेशः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। सरीसृपः इति।

अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः।

लुकि कृते न प्राप्नोति।

इदमिह सम्प्रधार्यं लुक् क्रियतामल्लोपो वेति। किमत्र कर्तव्यम्? परत्वादल्लोपः।

नित्यो लुक्। कृतेप्यल्लोपे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति।

लुगप्यनित्यः। कथम्। अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोति, अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्योभवति।

अनवकाशस्तर्हि लुक्।

सावकाशो लुक्।

कोऽवकाशः?

अवशिष्टः। अथापि कथंचिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः। अल्लोपे योगविभागः करिष्यते। अतो लोपः। ततो यस्य। यस्य च लोपो भवति। अत इत्येव। किमर्थमिदम्। लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततो हलः। हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति।

इह तर्हि परत्वाद् योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत। कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्। (ऋ १,७९,२) नोनूयतेर्नोनाव।

समानाश्रयो लुक् लोपेन बाध्यते। कश्च समानाश्रयः? यः प्रत्ययाश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग् भवति।

कथं स्यदः प्रश्रथः हिमश्रथः। जीरदानुः। निकुचितः इति।

उक्तं शेषे।

किमुक्तम्। निपातनात् स्यदादिषु। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्। रकिः ज्यः सम्प्रसारणम्। निकुचितेऽप्युक्तम्। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति।

-१-१-५- क्ङिति च

क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्।

क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम्।

किं प्रयोजनम्।

उपधारोरवीत्यर्थम्।

उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च। उपधार्थं तावद्। भिन्नः। भिन्नवान् इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति ? क्ङितीत्युच्यते तेन यत्र क्ङित्यनन्तरो गुणो भाव्यस्ति? तत्रैव स्यात्। चितम्। स्तुतम्। इह तु न स्याद् भिन्नः भिन्नवान् इति।

ननु च यस्य गुण उच्यते तत् क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः। पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्ङित्परम्।

पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि। पुकि अन्तः पुगन्तः। लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत- भिनत्ति छिनत्ति इति।

रोरवीत्यर्थं च। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति।

यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते, शचङन्ते दोषः— रियति पियति धियति। प्रादुद्रुवत्। प्रासुस्रुवत्। अत्र न प्राप्नोति।

शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणात्वात् सिद्धम्।

अन्तरङ्गलक्षणत्वादियङुवङोः कृतयोरनुपधात्वाद् गुणो न भविष्यति। एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भवति। इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि- हतो हथः। उपोयते, औयत, लौयमानिः, पौयमानिः,नेनिक्ते इति।

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। इह तावत् हतो हथ इति प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम्। अयं च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः। इह चोपोयते-औयत- लौयमानिः- पौयमानिः इति। बहिरङ्गे गुणवृद्धी। अन्तरङ्गः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। नेनिक्त इति परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति।

उपधार्थेन तावन्नार्थः। धातोरिति वर्तते। धातुं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः। यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति। चिनुतः। सुनुतः। लुनीतः पुनीतः इति। नैष दोषः। विहितविशेषणं धातुग्रहणम्। धातोर्यो विहित इति। धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति। नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति। कथं तर्हि, धातोर्विहिते क्ङितीति।

अथवा

कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषम्।

यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति।

अथवा यदेतस्मिन् योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः।

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- भवत्युपधालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेध इति। यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। इको झल्, हलन्ताच्चेति क्नुसनौ कितौ करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करणस्येतत्प्रयोजनम्। गुणः कथं न स्यादिति। यदि चात्र गुणनिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति ततः क्नुसनौ कितौ करोति।

रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः। क्ङितीत्युच्यते। न चात्र कितं ङितं वा पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति।

न लुमता तस्मिन्।

इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। अथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते। एवमपि न दोषः। कथम्। न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि, योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति। अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते एवमपि न दोषः। कथम्। कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति।

अथवा छान्दसमेतत्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति।

अथवा बहिरङ्गो गुणः। अन्तरङ्गः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

अथवा पूर्वस्मिन् योगे यदार्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणो भविष्यति।

इह कस्मान्न भवति। लैगवायनः। कामयते?

तद्धितकाम्योरिक् प्रकरणात्।

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैते इग्लक्षणे।

लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः।

लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्।

लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद् यासुटो ङिद्वचनात् सिद्धम्।

यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा ङितो भवन्तीति।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, कथं नित्यं ङितः। इतश्चेति। ङितो यत् कार्यं तद् भवति। ङिति यत्कार्यं तन्न भवतीति।

किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यासुट एव ङिद्वचनात्। अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समुदायस्य ङित्त्वे, ङितं चैनं करोति। तस्यैतत् प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद् यथा स्यात्, ङिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति।

-१-१-६- दीधीवेवीटाम्

किमर्थमिदमुच्यते ?

गुणवृद्धी मा भूताम् इति। आदीध्यनम्। आदीध्यकः। आवेव्यनम्। आवेव्यकः।

अयं योगः शक्योऽकर्तुम्। कथम्?

दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसश्छन्दस्यदीधेददीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः ।

दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात्। दीधीवेव्यौ छन्दसो विषयौ। दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति। अदीधेत्, अदीधयुः इत्यत्र च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। प्रजापतिर्वै यत् किंचिन्मनसा अदीधेत्। होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्। अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः।

भवेदिदं युक्तमुदाहरणमदीधेदिति। इदं त्वयुक्तमदीधयुरिति। अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव क्ङिति चेत्येन बाधते एवमेनमपि बाधेत।

नैष दोषः। जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते। कश्च तुल्यजातीयः प्रतिषेधः। यः प्रत्ययाश्रयः। प्रकृत्याश्रयश्चायम्। अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते क्ङिति नेत्येतस्मिन् प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते। अस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च।

यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते, कथं दीध्यत् इति, वेव्यत् इति च।

दीध्यदिति श्यन्व्यत्ययेन।

दीध्यदिति वेव्यदिति च स्यन्व्यत्ययेन भविष्यति।

इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम् अकणिषम् अरणिषम्। कणिता श्वो रणिता श्वः इति।

आर्धदातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् इट् इडेव यथा स्यात्। यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत् प्राप्नोति। गुणः।

यदि नियमः क्रियते पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः दीर्घत्वं न प्राप्नोति।

नैष दोषः। आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम्। अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति।

-१-१-७- हलोऽनन्तराः संयोगः

अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येषामिति। आहोस्विदविद्यमाना अन्तरा येषामिति। किं चातः। यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येषामिति। अवग्रहे संयोगसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। अप्सु इत्यप्ऽसु इति। विद्यते ह्यत्रान्तरमिति। अथ विज्ञायते अविद्यमाना अन्तरा येषामिति, न दोषो भवति।

यथा न दोषस्तथास्तु। अथवा पुनरस्तु अविद्यमानमन्तरं येषामिति। ननु चोक्तम् अवग्रहे संयोगसञ्ज्ञा न प्राप्नोति अप्सु इत्यप्ऽसु इति। विद्यते ह्यत्रान्तरमिति। नैव दोषो न प्रयोजनम्।

संयोगसञ्ज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र।

संयोगसञ्ज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम्। हलोनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम् ? सहभूतानां संयोगसञ्ज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति। यथान्यत्र। तद्यथा अन्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम्। तद्यथा सह सुपा। उभे अभ्यस्तं सह इति।

किं च स्याद् यद्येकैकस्य संयोगसञ्ज्ञा स्यात् ?

इह निर्यायात् निर्वायात्। वान्यस्य संयोगादेः इति एत्वं प्रसज्येत। इह च संह्वषीष्ट इति ऋतश्च संयोगादेः इतीट् प्रसज्येत। इह च संह्रियते इति गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत। इह च दृषत्करोति समित्करोति इति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येत। इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति लोपः प्रसज्येत। इह च निर्यातो निर्वातः। संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत।

नैष दोषः। यत्तावदुच्यते इह तावत् निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेः इत्येत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि? संयोगौ आदी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। एवं तावत् सर्वमाङ्गं परिहृतम्। यदप्युच्यते इह च दृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। कथं तर्हि। संयोगौ अन्तौ यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगौ आदी संयोगादी संयोगाद्योरिति। कथं तर्हि? संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। यदप्युच्यते इह च निर्यातः निर्वातः इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति।

कथं कृत्त्वकैकस्य संयोगसञ्ज्ञा प्राप्नोति ?

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा। वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः।

ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते

इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः, इहापि नार्थः सहग्रहणेन।

अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसञ्ज्ञा भवति आहोस्विदविशेषेण।

कश्चात्र विशेषः ? समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः। समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिध्यति। मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्लेयात् निर्म्लायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति। इह च संस्वरिषीष्ट इति ऋतश्च संयोगादेरितीट् न प्राप्नोति। इह च संस्वर्यते इति गुणोर्तिसंयोगाद्योः इति गुणो न प्राप्नोति। इह च गोमान् करोति यवमान् करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति। इह च निर्ग्लानो निर्म्लानः इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति।

अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसञ्ज्ञा।

द्वयोर्हलोः संयोगसंज्ञेति चेद् द्विर्वचनम्।

द्वयोर्हलोः संयोगसंज्ञेति चेद् द्विर्वचनं न सिध्यति। इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति। इन्द्रीयतेः सन्। इन्दिद्रीयिषति। न न्द्राः संयोगादयः इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति।

न वाज्विधेः।

न वा एष दोषः। किं कारणम्? अज्विधेः। न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते। अजादेरिति वर्तते।

अथ यद्येव बहूनां संयोगसञ्ज्ञा। अथापि द्वयोर्द्वयोः। किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतरस्मिन् पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्।

गतमित्याह। कथम्। यदा तावद् बहूनां संयोगसञ्ज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते-अविद्यमानमन्तरमेषाम् इति। यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसञ्ज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते-अविधिद्यमाना अन्तरा येषामिति। द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद् विद्यते वा न वा।

एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति। यान् हि भवानत्र षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति एतेषामन्येन व्यवायेन न भवितव्यम्।

अस्तु तर्हि समुदाये सञ्ज्ञा। ननु चोक्तं— समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत् मस्जेरन्त्यात्पूर्वो मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् इति।

अथवा अविशेषेण संयोगसञ्ज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि। तत्र द्वयोर्या संयोगसञ्ज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति। यदप्युच्यते इह निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्लेयात् निर्म्लायात् वान्यस्य संयोगादेः इत्येत्वं न प्राप्नोति। अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः। अङ्गस्य संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्। यदप्युच्यते इह च गोमान् करोति यवमान् करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोतीति। पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः। पदस्य संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोः इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः। धातोः संयोगादेरिति।

स्वरानन्तर्हितवचनम् ।।

स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसञ्ज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। व्यवहितानां मा भूत्। पचति पनसम्।

ननु चान्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति।

दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेपि। व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो दृश्यते। तद्यथा अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति।

यदि तर्हि अनन्तरशब्दो व्यवहितेपि भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्?

आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम्।

एकस्य हलः संयोगसञ्ज्ञा मा भूदिति।

किं च स्याद् यद्येकस्य हलः संयोगसञ्ज्ञा स्यात् ?

इयेष उवोष। इजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इत्याम् प्रसज्येत।

नवाऽतज्जातीयव्यवायात्।

न वा एष दोषः। किं कारणम्। अतज्जातीयस्य व्यवायात्। अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति। कथं पुनर्ज्ञायते अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवतीति। एवं हि कंचित् कश्चित् पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति। स आह नानन्तरे। वृषलकुलमनयोरन्तरेति।

किं पुनः कारणं क्वचिदतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति क्वचिन्नेति ?

सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति।

कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति ?

ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा—ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा— ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते— अनन्तराविमौ ग्रामाविति।

सर्वत्रैव ह्येतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति।

-१-१-८- मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः

किमिदं मुखनासिकावचनम् ?

मुखं च नासिका च मुखनासिकम्। मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः।

यद्येवं मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति।

निपातनाद् दीर्घत्वं भविष्यति। अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः। अथ किमिदमावचनमिति। ईषद्वचनमावचनम्। किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनम्। मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः। मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः।

अथ मुखग्रहणं किमर्थम् ?

नासिकावचनोनुनासिकः इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्राप्नोति। मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति।

अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् ?

मुखवचनोनुनासिक इतीयत्युच्यमाने क-च-ट-त-पानामेव प्राप्नोति। नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति।

मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं भविष्यति। प्रासादवासिन्यायेन। तद्यथा केचित्प्रासादवासिनः। केचिद् भूमिवासिनः। केचिदुभयवासिनः। तत्र ये प्रासादवासिनो, गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन। ये भूमिवासिनो, गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन। ये तूभयवासिनो, गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च। एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः। केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः। तत्र ये मुखवचनाः,गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन। ये नासिकावचनाः, गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन। ये उभयवचनाः, गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च।

भवेदुभयवचनानां सिद्धम्। यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति।

नैवं दोषो न प्रयोजनम्।

इतरेतराश्रयं तु भवति।

का इतरेतराश्रयता? सतोनुनासिकस्य सञ्ज्ञया भवितव्यम्।
सञ्ज्ञया चानुनासिको भाव्यते। तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते।

अनुनासिकसञ्ज्ञायामितेरेतराश्रये उक्तम् ।

किमुक्तम्। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दाः। नित्येषु च शब्देषु सतोनुनासिकस्य सञ्ज्ञां क्रियते। न सञ्ज्ञया अनुनासिको भाव्यते।

यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् ?

किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात् सिद्धम् ।

निवर्तकं हि शास्त्रम्। कथम्। आङस्मायविशेषेणोपदिष्टोननुनासिकस्तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता। तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। छन्दस्यचि परत आङोऽननुनासिकस्य प्रसङ्गेनुनासिकः साधुर्भवतीति।

-१-१-९- तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्

तुलया संमितं तुल्यम्। आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम्। तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसञ्ज्ञं भवति।

किं पुनरास्यम् ?

लौकिकमास्यम्। ओष्ठात् प्रभृति प्राक् काकलकात्।

कथं पुनरास्यम् ?

अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम्। अन्नमेतदास्यन्दते इति वा आस्यम्।

अथ कः प्रयत्नः ?

प्रयतनं प्रयत्नः। प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः।

यदि लौकिकमास्यं, किमास्योपादाने प्रयोजनम्। सर्वेषां हि तत् तुल्यं भवति।

वक्ष्यत्येतत्- प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति।

सवर्णसञ्ज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् ।

सवर्णसञ्ज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति—जबगडदशाम्। किं कारणम्? प्रयत्नसामान्यात्। एतेषां हि समानः प्रयत्नः।

सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम्।

सिद्धमेतत्। कथम्। आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसञ्ज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्।

एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनम्। सर्वेषां हि तत् तुल्यम्।

प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्। सन्ति ह्यास्याद् बाह्याः प्रयत्नाः। ते हापिता भवन्ति। तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसञ्ज्ञा सिद्धा भवति। के पुनस्ते ? विवारसंवारौ, श्वासनादौ, घोषवदघोषता, अल्पप्राणता, महाप्राणतेति। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च। एकेऽल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः। तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः। एकेऽल्पप्राणाः। अपरे महाप्राणाः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः। आनुनासिक्यवर्जम्। आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः।

एवमप्यवर्णस्य सवर्णसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। बाह्यं ह्यास्यात् स्थानमवर्णस्य।

सर्वमुखस्थानमवर्णमेकं इच्छन्ति।

एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते- आस्ये येषां तुल्यो देश इति।

व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति।

सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सवर्णासञ्ज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् इति। नैष दोषः। नहि लौकिकामस्यम्। किं तर्हि? तद्धितान्तमास्यम्। आस्ये भवम् आस्यम्। शरीरावयवाद्यत्। किं पुनरास्ये भवम्। स्थानं करणं च।

एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति।

प्रयत्नश्च विशेषतः। कथम्। न हि प्रयतनं— प्रयत्नः। किं तर्हि? प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः।

यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः एवमप्यवर्णस्य एङोश्च सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति।

प्रश्लिष्टावर्णावेतौ।

अवर्णस्य तर्ह्यैचोश्च सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति।

विवृततरावर्णावेतौ।

एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति।

नैतौ तुल्यस्थानौ।

उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। अभेदका उदात्तादयः।

अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति। प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव च तद्धितान्तमास्यम्। यत् समानं तदाश्रयिष्यामः।

किं सति भेदे ?

सतीत्याह। सत्येव हि भेदे सवर्णसञ्ज्ञया भवितव्यम्। कुत एतत्। भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसञ्ज्ञा। यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्, सवर्णसञ्ज्ञावचनमनर्थकं स्यात्।

यदि तर्हि सति भेदे किंचित्समानमिति कृत्वा सवर्णसञ्ज्ञा भविष्यति। शकार-छकारयोः षकार-ठकारयोः सकार-थकारयोः सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति। एतेषां हि सर्वमन्यत् समानं करणवर्जम्।

एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नः। तदेव हि तद्धितान्तमास्यम्। न त्वयं द्वन्द्वः आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति। किं तर्हि? त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः—तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति। अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः—तुल्य आस्ये तुल्यास्यः। तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति। अथवा परस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः—आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः। तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति।

तस्य ।

तस्येति तु वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्? यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात्। अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञो मा भूत्-इति।

तस्यावचनं वचनप्रमाण्यात्।

तस्येति न वक्तव्यम्। अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति।

वचनप्रामाण्यात्। सवर्णसञ्ज्ञावचनसामर्थ्यात्। यदि हि अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् सवर्णसञ्ज्ञावचनमनर्थकं स्यात्।

सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यम्।

सम्बन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत्। तद्यथा— सम्बन्धिशब्दः मातरि वर्तितव्यम्। पितरि शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते— स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति। सम्बन्धाच्चैतद् गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति। एवमिहापि— तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र सम्बन्धिशब्दावेतौ। तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यम्— यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्रति तत्सवर्णसञ्ज्ञं भवतीति।

ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः ।

ऋकारलृकारयोः सवर्णसञ्ज्ञा विधेया। होतृ- लृकारः होतृकार इति। किं प्रयोजनम्? अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात्।

नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्— सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम्। लृति लृ वा वचनमिति।

तत्सवर्णे यथा स्यात्। इह मा भूत्। दध्य्लृकारः मध्व्लृकार इति।

यदेतत् सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतद् ऋतः इति वक्ष्यामि। ततः लृति। लृकारे परतः लृकारो वा भवतीति। ऋत इत्येव।

तन्न वक्तव्यं भवति।

अवश्यं तद् वक्तव्यम्। ऊकालोऽच् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते। न च ऋकार लृकारो वाऽजस्ति।

ऋकारस्य लृकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्लुतो यथा स्यात्। होतृ- ऋकारः- होतृकारः। होतृ३कारः इति। होत्लृकारः। होत्लृकारः। होत्लृ३कारः इति।

किं पुनरत्र ज्यायः ?

सवर्णसञ्ज्ञावचनमेव ज्यायः। दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति। अपि च ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति। यथेह भवति। ऋत्यकः खट्व ऋश्यः माल ऋश्यः। इदमपि सिद्धं भवति खट्व ऌकारो माल ऌकार इति। वा सुप्यापिशलेः। उपर्कारीयति, उपार्कारीयति। इदमपि सिद्धं भवति। उपल्कारीयति। उपाल्कारीयति।

यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति। उरण् रपरः ऌकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति।

ऌकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। असत्यां सवर्णसञ्ज्ञायां विध्यर्थम्। तदेव सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति।

इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितम्। मातॄणां पितॄणामित्येतदर्थम्। तदिहापि प्राप्नोति क्लृप्यमानं पश्येति।

अथासत्यामपि सवर्णसञ्ज्ञायामिह कस्मान्न भवति प्रक्लृप्यमानं पश्येति। चुटुतुलशर्व्यवाये न इति वक्ष्यामि। अपर आह त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामि इति। वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते इति योसौ ऌकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति। यद्येवं नार्थो रषाभ्यां नो णत्वे ऋकारग्रहणेन। वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योऽयौ ऋकारे

रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति।

-१-१-१०- नाज्झलौ

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झलत्वात् ।

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसञ्ज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्? अज्झल्त्वात्। अच्चैव हि शकारो हल् च। कथं तावदच्त्वम्? इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम्। हल्षु चोपदेशाद्हल्त्वम्।

तत्र को दोषः? तत्र सवर्णलोपे दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परश्शतानि कार्याणि— झरो झरि सवर्णे इति लोपो न प्राप्नोति।

सिद्धमनच्त्वात् ।

सिद्धमेतत्। कथम्? अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्? स्पृष्टं स्पर्शानां करणं। ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्। विवृतमूष्मणाम्। ईषदित्येवानुवर्तते। स्वराणां च विवृतम्। ईषदिति निवृत्तम्।

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ।

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत्। किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति। वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा। सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम्। एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति। न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति।

यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात्, तत्र को दोषः। कुमारी- ईहते कुमारीहते। अकः सवर्णे दीर्घः इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति।

नैष दोषः। यदेतदकः सवर्णे इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकारः ईकारं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति।

अपर आह।

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात्।

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसञ्ज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्? अज्झल्त्वात्। अच्चैव हि शकारो हल् च। कथं तावदच्त्वम्। इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम्। हल्षूपदेशाद् हलत्वम्। तत्र को दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परश्शतानि कार्याणि। झरोझरि सवर्णे इति लोपो न प्राप्नोति। सिद्धमनच्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्। वाक्यापरिसमाप्तेर्वा। उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः।

अस्मिन् पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति।

एतच्च समर्थितम्। कथम्। अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसञ्ज्ञा मा वा भूत्। ननु चोक्तं परश्शतानि कार्याणि। झरो झरि सवर्णे इति लोपो न प्राप्नोतीति। मा भूल्लोपः।

ननु च भेदो भवति। सति लोपे द्विशकारकम्। असति लोपे त्रिशकारकम्। नास्ति भेदः। असत्यपि लोपे द्विशकारकमेव। कथम्। विभाषा द्विर्वचनम्। एवमपि भेदः। असति लोपे कदाचिद् द्विशकारकं कदाचित् त्रिशकारकम्। सति लोपे द्विशकारकमेव। स एष कथं भेदो न ?

स्याद् यदि नित्यो लोपः स्यात्। विभाषा तु स लोपः। यथाऽभेदस्तथास्तु।

इति चतुर्थमाह्निकम्।

अथ पञ्चमाह्निकम्

-१-१-११- ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्

किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते ?

तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्।

अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। प्लुतानां तु प्रगृह्यसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम्। अतत्कालत्वात्। नहि प्लुतास्तत्कालाः।

असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति।

सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु।

कथं ज्ञायते सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु इति।

यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

अप्लुतादप्लुते इत्येतन्न वक्तव्यं भवति।

किमतो यत् सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। सञ्ज्ञाविधावसिद्धः। तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति।

सञ्ज्ञाविधौ च सिद्धः। कथम् ? कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमिति।

किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञावचने प्रयोजनम्।

प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्।

मा भूदेवम्। प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति।

नैवं शक्यम्। उपस्थिते हि दोषः स्यात्। अप्लुतवदुपस्थिते इत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः- वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोन्येन विहितत्वादिति। तस्मात् प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्।

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत।

नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। अकुर्वहि अत्र, अकुर्वह्यत्रेति। तस्माद् दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसञ्ज्ञा वक्तव्या। दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति।

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत् सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु इति। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति।

कथं यत् तज्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति।

प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद् विज्ञायते।

कथं यत् तत्प्रयोजनमुक्तम् ?

क्रियते तन्न्यास एव। अप्लुतादप्लुते इति।

एवमपि यत् सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत् प्लुतस्य न प्राप्नोति। अणोऽप्रगृह्यास्यानुनासिक इति।

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषमिति। यथोद्देशमेव सञ्ज्ञापरिभाषम्। अत्र चासावसिद्धः। तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति।

कथं पुनरिदं विज्ञायते- ईदादयो यद् द्विवचनमाहोस्विद् ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनमिति। कश्चात्र विशेषः ?

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद् अन्त्यस्य विधिः।

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद् अन्त्यस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञा विधेया। पचेते इति। पचेथे इति। वचनाद् भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। खट्वे इति। माले इति।

अस्तु तर्हि ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनमिति।

ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः। ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञा विधेया। खट्वे इति, माले इति।

न वा एष दोषः। किं कारणम्। आद्यन्तवत्त्वात्। आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति। अथवा एवं वक्ष्यामि- ईदाद्यन्त यद् द्विवचनान्तमिति।

ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः।

ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् वध्वोरगारं वध्वगारम्। एतद्धीदाद्यन्तं श्रूयते, द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन।

सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य।

यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थे इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसञ्ज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति।

तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम्। ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः। ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति। ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति।

एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे इति अत्र प्राप्नोति। अत्र हीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन।

अत्राप्यकृते शीभावे लुग् भविष्यति।

इदमिह सम्प्रधार्यम्। लुक् क्रियतां शीभाव इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाच्छीभावः। नित्यो लुक्। कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यो लुक्। अन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोति अन्यस्य कृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। शीभावोप्यनित्यः। न हि कृते लुकि प्राप्नोति। उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः। शीभावे कृते लुक्। अथापि कथं चिन्नित्यो लुक् स्यादेवमपि दोषः। वक्ष्यत्येतत्- पदसञ्ज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि सञ्ज्ञाविधिः। अवश्यं खल्वस्मिन् पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः।

तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः।

-१-१-१२- अदसो मात्

मात्प्रगृह्यसञ्ज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः।

मात् प्रगृह्यसञ्ज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अमी अत्र। अमी आसते।अमू अत्र। अमू आसते। ननु च प्रगृह्यसञ्ज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति।

वचनार्थो हि सिद्धे।

नेदं वचनाल्लभ्यम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत् सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थमेतत् स्यात्। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति।।

नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति। यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् तत्रैवायं ब्रूयादणोऽप्रगृह्यस्यानु-नासिकोऽदसो नेति।

विप्रतिषेधाद्वा।

अथवा प्रगृह्यसञ्ज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति। प्रगृह्यसञ्ज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेनेति।

नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। पूर्वा च प्रगृह्यसञ्ज्ञा परेऽयादयः। परा प्रगृह्यसञ्ज्ञा करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति।

एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञा। कथम्। कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति।

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। कथम्। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। नचात्रैको द्विकार्ययुक्तः। एचामयादयः। ईदूतोः प्रगृह्यसञ्ज्ञा।

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्हि असंभवोपि। स चास्त्यत्रासंभवः। कोऽसावत्रासंभवः? प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभिनिर्वर्तमाना अयादीन् बाधते। अयादयोऽभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसञ्ज्ञाया निमित्तं विघ्नन्तीत्येषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः।

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति। न चात्रेत्वोत्वे स्तः। नापि मकारः। उभयमप्यसिद्धम्।

आश्रयात् सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे।

आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति। तद्यथा रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धो भवति।

किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धो भवति। न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धस्तत्रैवोत्वमप्युच्येत।

नैवं शक्यम्।

असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणाप्रसिद्धिः।

असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्। वृक्षोऽत्र। प्लक्षोऽत्र। तस्मात् तत्राश्रयात् सिद्धत्वमेषितव्यम्। यथा तत्राश्रयात् सिद्धत्वं भवति। एवमिहाप्याश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति।

अथवा प्रगृह्यसञ्ज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति।

अथवा योगविभागः करिष्यते। अदसः। अदसः परे ईदादयः प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवन्तीति। ततो मात्। माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवन्तीति। अदस इत्येव। किमर्थो योगविभागः। एको यत् तत् सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः। अपरो यदसिद्धे।

इहापि तर्हि प्राप्नोति। अमुया। अमुयोरिति। किं च स्यात् यद्यत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञा स्यात्। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत।

नैष दोषः। पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः। न चैष पदान्तः।

एवमप्यमुकेऽत्र,अत्रापि प्राप्नोति। द्विवचनमिति वर्तते। यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र न प्राप्नोति।

एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तम्। अथवाहायमदसो मादिति। न च ईत्वोत्वे स्तः। नापि मकारः। तत एवं विज्ञास्यामः मार्थादीदाद्यर्थानामिति।

उक्तं वा।

किमुक्तम्।

अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। प्रगृह्यसञ्ज्ञायां चेति।

तत्र सकि दोषः।

तत्र सककारे दोषो भवति। अमुकेऽत्र।

नवा ग्रहणविशेषणत्वात्।

न माद्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते, किं तर्हि। ईदादयो विशेष्यन्ते मात्परे ये ईदादय इति।

-१-१-१३- शे

इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे इति ?

शेऽर्थवद्ग्रहणात्।

अर्थवतः शे शब्दस्य ग्रहणम्। न चैषोऽर्थवान्।

एवमपि हरिशे बभ्रुशे इत्यत्रापि प्राप्नोति।

एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। अथवा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। कथं तर्हि- हरिशे बभ्रूशे इति। एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान्। अपरस्तद्धितार्थेन। समुदायोऽनर्थकः।

-१-१-१४- निपात एकाजनाङ्

निपात इति किमर्थम् ?

चकारात्र। जहारात्र।

एकाजिति किमर्थम् ?

प्रेदं ब्रह्म। प्रेदं क्षत्रम्।

एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति। एषोऽपि ह्येकाच्।

एकाजिति नायं बहुव्रीहिः। एकोऽज् यस्मिन् सोऽयमेकाच् एकाजिति। किं तर्हि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः।

एकः अच् एकाच् एकाजिति।

यदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। प्रेदं ब्रह्म। प्रेदं क्षत्रम्।

अजेव यो निपात इत्येवं विज्ञायते। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अज्ग्रहणसामार्थ्यात्। यदि हि अच्च अन्यच्च तत्र स्याद् अज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्।

अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। अजन्तस्य यथा स्यात् हलन्तस्य मा भूत्।

नैव दोषो न प्रयोजनम्।

एवमपि कुत एतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः आद्यन्तवदेकस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च। इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन् इति। इयं च न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति। इयं च न भविष्यति— येन विधिस्तदन्तस्येति। यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्ति।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमितियदुक्तं तदुपपन्नं भवति।

अनाङिति किमर्थम् ?

आ उदकान्तात् -ओदकान्तात्।

इह कस्मान्न भवति आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तद् इति।

सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम्। अननुबन्धकश्चात्राकारः।

क्व पुनरयं सानुबन्धकः। क्व निरनुबन्धकः।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।

एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित्।

-१-१-१५- ओत्

किमुदाहरणम् ?

आहो इति। उताहो इति।

नैतदस्ति प्रयोजनम्। निपातसमाहारोऽयम्। आह उ आहो इति। उत आह उ उताहो इति। तत्र निपात एकाजनाङ् इत्येव सिद्धम्।

एवं तर्ह्येकनिपाता इमे। अथवा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः। ओ षु यातं मरुतः, ओ षु यातं बृहती शक्वरी च। ओ चित्सखायं सख्या ववृत्याम्।

ओतश्च्वि प्रतिषेधः।

ओदन्तो निपात इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत्। तिरोऽभवत्।

न वक्तव्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति।

एवमपि अगौः गौः समपद्यत गोऽभवत्। अत्र प्राप्नोति।

एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति। तद्यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयः इति न वाहीकोनुबध्यते।

कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः। गौस्तिष्ठति। गामानयेति।

अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद् भवति। शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे।

-१-१-१७-१८ उञः ऊँ

इह कस्मान्न भवति आहो। उताहो इति।

उञ इत्युच्यते। न चात्रोञं पश्यामः।

उञोऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोञ एकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते इति। यदयमोदिति ओदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञां शास्ति।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। उक्तमेतत्- प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति। दोषः खल्वपि स्याद् यद्युञ एकादेश उञ् ग्रहणेन न गृह्येत। जानु उ अस्य रुजति-जानू अस्य रूजति, जान्वस्य रुजति। मय उञो वो वेति वत्वं न स्यात्।

एवं तर्ह्येकनिपाता इमे। अथवा द्वावुकाराविमौ। एकोऽननुबन्धकः। अपरः सानुबन्धकः। तद्योऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः।

उञ इति योगविभागः।

उञ इति योगविभागः कर्तव्यः। उञः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवति। उ इति। विति। ततः ऊँ। ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसञ्ज्ञकश्च। ऊँ इति।

किमर्थो योगविभागः।

ऊँ वा शाकल्यस्य।

शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषां यथा स्यात्। ऊँ इति, उ इति। अन्येषामाचार्याणां मतेनविति।

-१-१-१९- ईदूतौ च सप्तम्यर्थे

ईदूतौ सप्तमीत्येव। ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थोऽर्थग्रहणेन।

लुप्तेऽर्थग्रहणाद् भवेत्।

लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। क्व। सोमो गौरी अधिश्रितः। इष्यते चात्रापि स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम्।

नात्र सप्तमी लुप्यते। किं तर्हि। पूर्वसवर्णोऽत्र भवति।

पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम् भावः प्रसज्यते।

यदि पूर्वसवर्ण आट् आम् भावश्च प्राप्नोति।

एवं तर्हि आहायमीदूतौ सप्तमीति। न चास्ति सप्तमी ईदूतौ। तत्र वचनाद् भविष्यति।

वचनाद् यत्र दीर्घत्वम्।

नेदं वचनाल्लभ्यम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते। दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् इति। सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति। सोमो गौरी अधिश्रित इति।

तत्रापि सरसी यदि।

तत्रापि सिद्धम्। कथम्। यदि सरसी शब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति। अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः। कथम्। दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते।

ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो — न प्रगृह्यसञ्ज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्। वध्वोरगारं वध्वगारम्। प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसञ्ज्ञा न भवति।

मा वा पूर्वपदस्य भूत्।

अथवा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम्। वाप्यमश्वो वाप्यश्वः। नद्यमातिर्नद्यातिः।

अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति।

जहत्स्वार्था वृत्तिरिति।

अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव। अजहत्स्वार्थायां च न दोषः। समुदायार्थोऽभिधीयते।

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद् भवेत्।

पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते।। १।।

वचनाद् यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि।

ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्।। २।।

-१-१-२०- दाधा घ्वदाप्

घुसञ्ज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम्।

घुसञ्ज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। दाधाप्रकृतयो घुसञ्ज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आत्वभूतानामियं सञ्ज्ञा क्रियते सा आत्वभूतानामेव स्यात्। अनात्वभूतानां न स्यात्। ननु च भूयिष्ठानि घुसञ्ज्ञाकार्याणि आर्धधातुके तत्र चैते आत्वभूता दृश्यन्ते। शिदर्थम्। शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम्। प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति।

भारद्वाजीयाः पठन्ति।

घुसञ्ज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम्।

घुसञ्ज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। शिदर्थं विकृतार्थं च। शित्युदाहृतम्। विकृतार्थं खल्वपि। प्रणिदाता। प्रणिधाता।

किं पुनः कारणं न सिध्यति।

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्यात्। लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात्।

अथ क्रियमाणेपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतयः इति, आहोस्विद् दाधां प्रकृतय इति। किं चातः। यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः आत्वभूतानामेव स्यात्। अनात्वभूतानां न स्यात्। अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति, अनात्वभूतानामेव स्यादात्वभूतानां न स्यात्।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति। नापि दाधां प्रकृतय इति। कथं तर्हि? दाधा घुसञ्ज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति।

तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम्। इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्? ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति। वक्ष्यामि। दाधाध्वदाप् अर्थे इति।

नैवं शक्यम्। ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदाशतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः। तेषामपि घुसञ्ज्ञा प्राप्नोति। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव।

न कर्तव्यम्। शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन। अवश्यं तत्र मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवमर्थम्। तत् पुरस्तादपक्रक्ष्यते धुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति।

यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति—अत्रापि प्राप्नोति।

अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति। प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति। आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते। यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते एवं क्रियमाणेपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते। विकृतार्थेन चापि नार्थः। दोष एवैतस्याः परिभाषाया लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति।

समानशब्दप्रतिषेधः।

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रनिदारयति। प्रनिधारयति। दा धा घुसञ्ज्ञा भवन्तीति घुसञ्ज्ञा प्राप्नोति।

समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात्।

समानशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। घुसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणम्। न चैतावर्थवन्तौ।

अनुपसर्गाद्वा।

अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्यपसर्गसञ्ज्ञा भवन्ति। न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः।

यद्येवम् इहापि तर्हि न प्राप्नोति। प्रणिदापयति। प्रणिधापयति। अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ। नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः।

न वाऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्र।

न वा एष दोषः। किं कारणम्? अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। यथान्यत्र। तद्यथा अन्यत्रापि अर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। क्वान्यत्र। लविता चिकीर्षितेति।

युक्तं पुनर्यन्नित्येषु शब्देष्वागमशासनं स्यात्? न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवित-

व्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः। बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता।

आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः। तत् कथम्?

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते।

दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे।

दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे वक्तव्यः। उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति। मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति।

कुतः पुनरयं दोषो जायते। किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद् रूपग्रहणात् ?

रूपग्रहणादित्याह।

इह खलु प्रकृतिग्रहणाद् दोषो जायते। उपदिदीषते। सनि मीमाघुरभलभेति।

नैष दोषः। दाप्रकृतिरित्युच्यते। न चेयं दाप्रकृतिः। आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः। एजन्तानामपीकारान्ताः। न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः।

न वक्तव्यः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति? संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति।

दाप् प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात्।

दाप् प्रतिषेधे दैपिप्रतिषेधो न प्राप्नोति। अवदां मुखम्। ननु चात्त्वे कृते भविष्यति। तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्।

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्।

सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः।

पित्प्रतिषेधाद्वा।

अथवा दाधा घ्वपिदिति वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। अदाबिति ह्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत प्रणिदापयतीति। शक्यं तावदनेनाबिति ब्रुवता बान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातम्।

सूत्रं तर्हि भिद्यते।

यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दाप् प्रतिषेधे न दैपीति। परिहृतमेतत् सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेष्वपि न दोषः। आत्त्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति। किं कारणम् अनेजन्तत्वादिति। पकारलोपे कृते भविष्यति। नह्ययं तदा दाप् भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एतच्चात्र युक्तम्। यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति। यदयमुदीचां माङो व्यतिहारे इति मेङः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथवा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायति। श्यन् विकरणो भविष्यति।

-१-१-२१- आद्यन्तवदेकस्मिन्

किमर्थमिदमुच्यते ?

सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम्।

सति अन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते। सति अन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मात् कारणात् एकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति इष्यन्ते च स्युरिति। तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्ति इत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद् वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते।

अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति।

तत्र व्यपदेशिवद्वचनम्।

तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम्।

किं प्रयोजनम् ?

एकाचो द्वे प्रथमार्थम्।

वक्ष्यति- एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति। तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठ। इयाय आर इत्यत्र न स्यात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति।

षत्वे चादेशसम्प्रत्ययार्थम्।

वक्ष्यति- आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठीति। एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति। इह न स्यात् इन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षत् इति। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति।

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः।

न वक्तव्यः।

अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम्।

अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत्। तद्यथा लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नपि— एकाशालो ग्राम इति।

विषम उपन्यासः। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा ग्रामो दग्धः इति। अस्ति वाटपरिक्षेपेवर्तते। तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति च मनुष्येषुवर्तते। तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति। तद् यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वतते तमभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति।

यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदम्। पदसमुदाय ऋक्। ऋक् समुदायः सूक्तमित्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदम् एकपदा ऋक्, एकर्चं सूक्तमिति।

अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः। पदं नामार्थः। ऋङ् नामार्थः। सूक्तं नामार्थ इति।

यथा तर्हि बहुषु पुत्रेषु एतदुपपन्नं भवति अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति। भवति चैतदेकस्मिन्नपि अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयानिति।

तथाऽसूतायामसोष्यमाणायां च भवति— प्रथमगर्भेण हतेति।

तथाऽनेत्यनाजिगमिषुराह- इदं मे प्रथममागमनमिति।

आद्यन्तवद्भावश्य शक्योऽवक्तुम्। कथम्?

अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्।

अपूर्वलक्षण आदिः, अनुत्तरलक्षणोऽन्तः, एतच्चैकस्मिन्नपि भवति। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वाद् एतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन।

गोनर्दीयस्त्वाह— सत्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि?

आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्नित्दाद्युदात्तत्वे।

प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति इहैव स्यात् कर्तव्यं, तैत्तिरीयः। औपगवः कापटवः इत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्यादिर्नित्यम् इति इहैव स्यात्— अहिचुम्बकायनिः, आग्निवेश्यः। गार्ग्यः, कृतिः इत्यत्र न स्यात्।

वलादेरार्धधातुकस्येट् प्रयोजनम्।

आर्धधातुकस्येड् वलादेरितीहैव स्यात्— करिष्यति हरिष्यति। जोषिषत् मन्दिषदित्यत्र न स्यात्।

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे।

यस्मिन् विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम्।

वक्ष्यति यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति। तस्मिन् क्रियमाणे अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इति इहैव स्यात्— श्रियः भ्रुवः। श्रियौ भ्रुवौ— इत्यत्र न स्यात्।

अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम्।

आडजादीनाम् इति इहैव स्यात् ऐक्षिष्ट, ऐहिष्ट। ऐष्ट अध्यैष्ट इत्यत्र न स्यात्।

अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ?

अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे।

अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम्। ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् इतीहैव स्यात् पचेते इति, पचेथे इति। खट्वे इति, माले इति इत्यत्र न स्यात्।

मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम्।

इहैव स्यात्— कुण्डानि वनानि। तानि यानीत्यत्र न स्यात्।

अचोन्त्यादि टि प्रयोजनम्।

टित आत्मनेपदानां टेरे इहैव स्यात्— कुर्वाते, कुर्वाथे। कुरुते-कुर्वे इत्यत्र न स्यात्।

अलोन्त्यस्य प्रयोजनम्।

अतो दीर्घो यञि सुपि च इहैव स्यात्— घटाभ्यां पटाभ्यामिति। आभ्याम् इत्यत्र न स्यात्।

येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम्।

अचो यत् इहैव स्यात् चेयं जेयम्। एयमध्येयमित्यत्र न स्यात्। आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति।।२१।।

-१-१-२२- तरप् तमपौ घः

घसञ्ज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः।

घसञ्ज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधो वक्तव्यः। नद्यास्तरो नदीतरः।

घसञ्ज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः।

अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। घसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति।

तरप्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम्।

औपदशिकस्य तरपो ग्रहणम्। न चैष उपदेश तरप् शब्दः।

किं वक्तव्यमेतत् ?

नहि।

कथमनुच्यमानं गंस्यते?

इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते। यत्रास्यैतद् रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोऽसौ?

उपदेशो नाम। न चैष उपदेशे तरप् शब्दः। अथवास्त्वस्य घसञ्ज्ञा। को दोषः ? घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। समानाधिकरणेषु घादिषु इत्येवं तत्। यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति। स्त्रीलिङ्गेषु घादिषु इत्येवं तत्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। समानाधिकरणेषु घादिषु इत्युच्यमान इह प्रसज्येत- महिषीरूपमिव। ब्राह्मणीरूपमिवेति।

-१-१-२३- बहुगणवतुडति सङ्ख्या

सङ्ख्यासञ्ज्ञायां सङ्ख्याग्रहणं संख्यासंप्रत्ययार्थम्।

सङ्ख्यासञ्ज्ञायां सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम्। बहुगणवतुडतयः सङ्ख्या सञ्ज्ञा भवन्ति, सङ्ख्या च सङ्ख्या सञ्ज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्?

सङ्ख्या सम्प्रत्ययार्थम्।

एकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्येत्येष सम्प्रत्ययो यथा स्यात्। ननु चैकादिका सङ्ख्या लोके सङ्ख्येति प्रतीता, तेनास्याः सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्यासम्प्रत्ययो भविष्यति। एवमपि कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्?

इतरथा ह्यसम्प्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद् यथा लोके।

अक्रियमाणे हि सङ्ख्याग्रहणे एकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्येत्येष सम्प्रत्ययो न स्यात्। किं कारणम्। अकृत्रिमत्वात्। वह्वादीनां कृत्रिमा सञ्ज्ञा। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति। यथा लोके। गोपालकमानय कटजकमानयेति यस्यैषा सञ्ज्ञा भवति स आनीयते न योगाः पालयति यो वा कटे जातः।

यदि तर्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इत्यत्रापि प्रसज्येत।

पौर्णमास्याग्रहणसमार्थ्यान्न भविष्यति।

तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति।

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति। यदयं विपाट् शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति।

इह तर्हि प्राप्नोति— नदीभिश्चेति।

बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति।

स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति।

बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति।

एवं च न चेदमकृतं भवति— कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इति। न च कश्चिद्दोषो भवति।

उत्तरार्थं च।

उत्तरार्थं च सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम्। ष्णान्ता षट्। षकारनकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट् सञ्ज्ञां यथा स्यात्। इह मा भूत्— पामानो विप्रुष इति।

इहार्थेन तावन्नार्थः सङ्ख्याग्रहणेन। ननु चोक्तम् —इतरथा ह्यसम्प्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद् यथा लोके इति।। नैष दोषः। अर्थात् प्रकरणाद्वालोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति। अर्थो वास्यैवंसञ्ज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति। इदमेवंसञ्ज्ञकेन कर्तव्यमिति। आतश्चार्थात् प्रकरणाद्वा। अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांशुरपादमप्रकारणज्ञमागतं ब्रवीतु— गोपालकमानय कटजकमानयेति। उभयगतिस्तस्य भवति। साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति।

यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति एवमिहापि प्राप्नोति। जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं सञ्ज्ञा कृतेति।

न यथा लोके तथा व्याकरणे। उभयगतिः पुनरिह भवति। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव। तद्यथा कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमा कर्म सञ्ज्ञा। कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति— कर्मणि द्वितीया इति कृत्रिमस्य ग्रहणम्। कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्राकृत्रिमस्य। तथा— साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसञ्ज्ञा। करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्। शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघभ्यः करणे इत्यत्राकृत्रिमस्य। तथा— आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमा अधिकरणसञ्ज्ञा। अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। सप्तम्यधिकरणेचेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्। विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची त्यत्राकृत्रिमस्य।

अथवा— नेदं सञ्ज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयम्। बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यावद् भवन्तीति।

स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः।

न कर्तव्यः।

न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते।

अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा— एष ब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहापि असख्यां सङ्ख्येत्याह। सङ्ख्यावदिति गम्यते।

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु सम्प्रत्यय इति। यदयं सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन् इति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्? न हि कृत्रिमात्यन्ता शदन्ता वा सङ्ख्यास्ति।

ननु चेयमस्ति डतिः।

यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति। यच्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति। ननु चोक्तं इत्यर्थमेतत् स्यात्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं, न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान्।

अथवा महतीयं सञ्ज्ञा क्रियते। सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्? लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम्। तत्र महात्याः सञ्ज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनम् अन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत। सङ्ख्यायते अनयेति सङ्ख्या। एकादिकया चापि सङ्ख्यायते।

उत्तरार्थेन चापि नार्थः सङ्ख्याग्रहणेन। इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते।

इदं वै सञ्ज्ञार्थमुत्तरत्र च सञ्ज्ञिविशेषणेनार्थः। न चान्यार्थे प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्तनादन्यद् भवति। न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति।

यत्तावदुच्यते— न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति।

तद्यथा— शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते। ताभ्यश्च पानीयं पीयते। उपस्पृश्यते च। शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते— न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्तनादन्यद् भवति। न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात्। शब्दस्तु खलु येन येन विशेषणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति।

अथवा सापेक्षोऽयं ष्णान्ता इति निर्देशः क्रियते। न चान्यत् किंचिदपेक्ष्यमस्ति। तेन सङ्ख्यामेवापेक्षिष्यामहे।

अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम्।

अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्? समासकन्विध्यर्थम्। समासविध्यर्थम्।
कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्— अध्यर्धशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्— अध्यर्धकम्।

लुकि चाग्रहणम्।

लुकि चाध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति— अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसञ्ज्ञायामिति। द्विगोरित्येव सिद्धम्।

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः।

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः सङ्ख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्? समासकन्विध्यर्थमेव। समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अर्धपञ्चमशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्। अर्धपञ्चमकम्।

अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्।

अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्? समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्।
समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। अलुकीति किमर्थम्? अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः।

बहुव्रीहौ चाग्रहणम्।

बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः सङ्ख्येये इति सङ्ख्येत्येव सिद्धम्।

बह्वादीनामग्रहणम्।

बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्।

केनेदानीं सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्यासम्प्रत्ययो भविष्यति।

ज्ञापकात् सिद्धम्।

ज्ञापकं किम् ? यदयं वतोरिड् वेति सङ्ख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति।

वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात्।

नेत्याह। योगापेक्षं ज्ञापकम्।

-१-१-२४- ष्णान्ता षट्

षट्संज्ञायामुपदेशवचनम्।

षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। उपदेशे षकारनकारान्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्? शताद्यष्टनोनुम्नुडर्थम्। शतानि सहस्राणि नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। उपदेशग्रहणान्न भवति। अष्टानामित्यत्रात्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाद् भवति।

उक्तं वा।

किमुक्तम्? इह तावत् शतानि सहस्राणीति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। अष्टनोऽप्युक्तम्। किमुक्तम्? अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थमिति।

अथवाऽऽकारोप्यत्र निर्दिश्यते पकारान्ता—षकारन्ता नकारान्ता आकारान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा भवतीति।

इहापि तर्हि प्राप्नोति— सधमादो द्युम्न एकास्ताः। एका इति।

नैष दोषः। एकशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव सङ्ख्यापदम्। तद्यथा— एको द्वौ बहव इति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा- एकाग्नयः। एकहलानि। एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति। असहायैरित्यर्थः। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा— प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति। अन्येत्यर्थः। सधामादो द्युम्न एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः।

इह तर्हि प्राप्नोति— द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति।

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते—अष्टाभ्य औश्। ततः षड्भ्यः। षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योपि तद् भवति। ततः— लुक् लुक् च भवति। षड्भ्य इति।

अथवा— उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते—अष्टन आ विभक्तौ। ततो रायः। रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति। हलीत्युभयोः शेषः।

यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः इति न सिध्यति। प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः इति प्राप्नोति।

यथालक्षणमप्रयुक्ते।

-१-१-२५- डति च

इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते—– सङ्ख्यासञ्ज्ञायां, षट्संज्ञायां च। एकं शक्यमकर्तुम्। कथम्? यदि तावत् सङ्ख्यासञ्ज्ञायां क्रियते, षट्संज्ञायां न करिष्यते। कथम्? ष्णान्ता षट् डति इतीत्यनुवर्तिष्यते। अथ षट्संज्ञायां क्रियते सङ्ख्यासञ्ज्ञायां न करिष्यते। इति चेत्यत्र सङ्ख्या सञ्ज्ञाप्यनुवर्तिष्यते।

-१-१-२६- क्तक्तवतू निष्ठा

निष्ठासञ्ज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः।

निष्ठासञ्ज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोतो गर्त इति।

निष्ठासञ्ज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः।

निष्ठासञ्ज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। निष्ठासञ्ज्ञा कस्मान्न भवति। अनुबन्धोऽन्यत्त्वकरः। अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्त्वं करिष्यति।

अनुबन्धोऽन्यत्त्वकर इति चेन्न लोपात्।

अनुबन्धोऽन्यत्त्वकर इति चेत् तन्न। किं कारणम्। लोपात्। लुप्यतेऽत्रानुबन्धः। लुप्तेऽत्रानुबन्धे नान्यत्त्वं भवति। तद्यथा कतरद् देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके नष्टं तद् गृहं भवति। एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति।

यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं सञ्ज्ञा कृतेति। तद्यथा इतरत्रापि कतरद् देवदत्तस्य गृहम्। अतो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद् गृहं भवति। अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति।

सिद्धविपर्यासश्च।

सिद्धश्च विपर्यासः। यद्यपि जानाति संदेहस्तु तस्य भवति। अयं स तशब्दो लोतो गर्त इति। अयं स तशब्दो लूनो गीर्ण इति। तद्यथा इतरत्रापि कतरद् देवदत्तस्य गृहम्। अतो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति सन्देहस्तु तस्य भवति इदं तद् गृहमिदं तद् गृहमिति।

एवं तर्हि—–

कारककालविशेषात् सिद्धम्।

कारककालविशेषावुपादेयौ। भूते यस्तशब्दः कर्मणि कर्तरि भावे चेति। तद्यथा इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा।

एवमपि प्राकीर्ष्ट इत्यत्रापि प्राप्नोति।

लुङि सिजादिदर्शनात्। लुङि सिजादिदर्शनान्न भविष्यति। यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते प्राभित्तेति। दृश्यन्तेऽत्रापि सिजादयः। किं वक्तव्यमेतत्? नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

यथैवायमनुपदिष्टान् कारकालविशेषानवगच्छति। एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति यत्र सिजादयो नेति।

इति पञ्चम आह्निकं समाप्तम्।

अथ षष्ठमाह्निकम्

-१-१-२७- सर्वादीनि सर्वनामानि

सर्वादीनीति कोऽयं समासः ?

बहुव्रीहिरित्याह।

कोऽस्य विग्रहः ?

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति।

यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम् ? अन्यपदार्थत्वाद् बहुव्रीहेः। बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते। तेन यदन्यत् सर्वशब्दात् तस्य सर्वनामसञ्ज्ञा प्राप्नोति। तद्यथा—चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः।

नैष दोषः। भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि। तद्यथा चित्रवाससमानय, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति। तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्तीति।

इह सर्वनामानीति पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामगः इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः।

सर्वनामसञ्ज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः।

सर्वनामसञ्ज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति।

किमेतन्निपातनं नाम ?

अथ कः प्रतिषेधो नाम ?

अविशेषेण किंचिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते। तत्र व्यक्तमाचर्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति।

निपातनमप्येवंजातीयकमेव। अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते। तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति।

ननु च निपातनाच्चाणत्वं स्यात्, यथा प्राप्तं च णत्वम्।

किमन्येऽप्येवंविधयो भवन्ति ? (यदि भवन्ति तदा) इको यणचीति यण् स्यात् यथाप्राप्तश्चेक् श्रूयेत ?

नैष दोषः। अस्त्यत्र विशेषः। षष्ठ्यात्र निर्देशः क्रियते। षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति।

इह तर्हि कर्तरि शप् दिवादिभ्यः श्यन् इति वचनाच्च श्यन् स्यात्, यथाप्राप्तश्च शप् श्रूयेत।

नैष दोषः। शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते।

तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम् ? कर्तरि शप् इति।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः।

दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शपिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति।

प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति।

नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः। प्रकृतश्चानुवर्तते।

इह तर्हि अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति वचनाच्चाकच् स्यात्। यथा प्राप्तश्च कः श्रूयेत।

नैष दोषः। नाप्राप्ते हि केऽकजारभ्यते स बाधको भविष्यति।

निपातनमप्येवजातीयकमेव। नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद् बाधकं भविष्यति।

यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति समस्तते दोषो भवति। इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समोहिततततयोर्वेति। सततम्। संततम्। सहितम्। संहितम्। इह पुनर्भवान् निपातनाच्च लोपमिच्छति अपरस्पराः क्रियासातत्ये इति। यथाप्राप्तं चालोपम्— संततमित्येतन्न सिध्यति।

कर्तव्योऽत्र यत्नः। बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति।

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः।

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। सर्वो नाम कश्चित्। तस्मै सर्वाय देहि। अतिसर्वाय देहि।

स कथं कर्तव्यः ?

पाठात् पर्युदासः पठितानां सञ्ज्ञाकरणम्।

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः। शुद्धानां पठितानां सञ्ज्ञा कर्तव्या। सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति। संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि।

किमविशेषेण ?

नेत्याह। विशेषेण च। किं प्रयोजनम् ?

सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् ।

सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति। किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं डतरादीनामद्ड्भावे।

डतरादीनामद्ड्भावे प्रयोजनम्। अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरत् अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति।

त्यदादिविधौ च ।

त्यदादिविधौ च प्रयोजनम्। अतिक्रान्तोयं ब्राह्मणस्तम् अतितद् ब्राह्मण इति।

सञ्ज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः। उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्। ततोऽसञ्ज्ञायाम् इति। सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तानि असञ्ज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि।

उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः। अनुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः। अनुपसर्जन अ अदिति। किमिदम् अ अदिति। अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ।

यद्येवम् अतियुष्मत् अत्यस्मत् इति न सिध्यति।

प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। अनुपसर्जन अ अ अदिति। अकारान्तात् अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ।

अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद् भवति।

यद्येवं परमपञ्च- परमसप्त। षड्भ्यो लुक् न प्राप्नोति।

नैष दोषः। षट्प्रधान एष समासः।

इह तर्हि प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन। अनङ् न प्राप्नोति।

सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते, प्रकृतविभक्तौ तद् भवति।

यद्येवम् अतितद् अतितदः। इति अत्वं प्राप्नोति। तच्चापि वक्तव्यम्।

न वक्तव्यम्। इह तावद् —अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः इति पञ्चमी। अङ्गस्येति षष्ठी। तत्राशक्यं भिन्न विभक्तित्वात् डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम्। तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्प्रत्ययात्— डतरादिभ्यो यो विहित इति। इहेदानीम्— अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णा-मनङुदात्त इति। त्यदादीनामो भवतीति। अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी। अङ्गस्येत्यपि। त्यदादीनामित्यपि षष्ठी। अङ्गस्येत्यपि। तत्र कामचारः, गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा। यावता कामचारः, इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनुङुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः। अस्थ्यादिभिरनङम्। अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति अस्थ्यादीनामिति। इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः। अङ्गेनाकारम्— त्यदादीनां विभक्तावो भवति। अङ्गस्येति।

यद्येवम् अतिसः। अत्वं न प्राप्नोति।

नैष दोषः। त्यदादिप्रधान एष समासः।

अथवा नेदं सञ्ज्ञाकरणम्। पाठविशेषणमिदम्। सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते।

यद्येवं सञ्ज्ञाश्रयं यत् कार्यं तन्न सिध्यति—सर्वनाम्नः स्मै आमि सर्वनाम्नः सुडिति।

अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते। सर्वेषां यन्नाम तत् सर्वनाम। सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति। सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुट् भवति।

यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति। एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयः। तस्मिंस्तस्मिन् विषये यो यः शब्दो वर्तते तस्य तस्य तस्मिंस्तस्मिन् वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति।

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते। पाठश्चैव विशेष्यते सञ्ज्ञा च।

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ?

लभ्यमित्याह। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशाऽयम्— सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि सर्वनामानि। सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति। सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते।

अथवा— महतीयं सञ्ज्ञा क्रियते। सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्? लघ्वर्थे हि सञ्ज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः सञ्ज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनम्। अन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत। सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति। सर्वेषां नामानि इति चातः सर्वनामानि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते।

अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः ?

उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः।

उभस्य सर्वनामत्वेऽकचर्थः पाठः क्रियते। उभकौ।

किमुच्यतेऽकजर्थ इति। न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि।

अन्याभावो द्विवचनटाब् विषयत्वात्।

अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः। किं कारणम्? द्विवचनटाब्विषयत्वात्। उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषयः। अन्यानि च सर्वनामकार्याणि एकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते।

यदा पुनरुभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः, क इदानीमस्यान्यत्र भवति ?

उभयोऽन्यत्र ।

उभयशब्दोऽस्यान्यत्र भवति। उभये देवमनुष्याः। उभयो मणिरिति।

किं च स्याद् यद्यत्राकच् न स्यात् ?

कः प्रसज्येत।

कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः?

उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तम्। तत्राकचि सति अकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं— द्विवचनपरोऽयमिति। के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या।

यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः। एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या।

अवचनादापि तत्परविज्ञानम्।

अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति।

किं वक्तव्यमेतत् ?

नहि।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन।

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केपि तुल्यम्।

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत् केपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति। कथम्? स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति।

अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि ?

भवतोऽकच्छेषात्वानि ।

भवतोऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि। अकच्। भवकान्। शेषः- स च भवांश्च भवन्तौ। आत्वम् भवादृगिति।

किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् ?

उदाहरणमात्रमित्याह। तृतीयादयोपि दृश्यन्ते। सर्वनाम्नस्तृतीया च। भवता हेतुना। भवतो हेतोरिति।।२७।।

-१-१-२८- विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ

दिक्ग्रहणं किमर्थम् ?

न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति। तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति। दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। दिगुपदिष्टे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः।

अथ समासग्रहणं किमर्थम् ?

समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्, बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति। दक्षिणदक्षिणस्यै देहि।

अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् ?

द्वन्द्वे मा भूत्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् इति।

नैतदस्ति प्रयोजनम्। द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति।

नाप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधते एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत।

न बाधेत। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते न बहुव्रीहावित्येतस्मिन् प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते। द्वन्द्वे चेत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन्नोत्तरानि इत्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते, द्वन्द्वे चेत्येतं प्रतिषेधं न बाधिष्यते। अथवा इदं तावदयं प्रष्टव्यः, इह कस्मान्न भवति या पूर्वा सोत्तरा अस्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः। तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। यद्येवं नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन। द्वन्द्वे कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति।

उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्।

न कर्तव्यम्। क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति।

द्वितीयं कर्तव्यम्। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्, बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत्। एकैकस्मै देहि।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। समास इति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः। समासो यो बहुव्रीहिरिति।

इदं तर्हि प्रयोजनम्। अवयवभूतस्यापि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्। इह मा भूत्। वस्त्रमन्तरमेषां त इमे वस्त्रान्तराः। वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः। वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः।

-१-१-२९- न बहुव्रीहौ

किमुदाहरणम् ?

प्रियविश्वाय।

नैतदस्ति प्रयोजनम्। सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम्। वक्ष्यति चैतद्- बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसङ्ख्यानमिति। तत्र विश्वप्रियाय इति भवितव्यम्।

इदं तर्हि द्व्यन्याय। त्र्यन्याय।

ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम्।

नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत्- सङ्ख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात् तत्र सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति इदं चाप्युदाहरणं प्रियविश्वाय। ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति। वक्ष्यत्येतत् वा प्रियस्येति। न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम्। किं तर्हि। असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम्। किं प्रयोजनम्? अकच् मा भूदिति।

किं च स्याद्? यद्यत्राकच् स्यात्।

को न स्यात्।

कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ?

व्यञ्जनान्तेषु विशेषः—अहकं पिता यस्य मकत्पितृकः। त्वकं पिता यस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति। मत्कपितृकः त्वत्कपितृक इति चेष्यते।

कथं पुनरिच्छतापि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनान्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम्।

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाधते गोमत्प्रिय इति यथा।

क्रियते तत्र यत्नः— प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति।

ननु चेहापि क्रियते— न बहुव्रीहाविति।

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्? प्रियविश्वाय।

उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत् सिद्धम्। अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः, यस्मिन्नैकपद्यमैक-स्वर्यमेकविभक्तित्वं च। अस्ति तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम्। बहुव्रीह्यर्थानि पदानि —बहुव्रीहिरिति। तद्यत् तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्।

गोनर्दीयस्त्वाह— अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयम्। त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति।

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसङ्ख्यानम्।

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। आढ्यो भूतपूर्वः— आढ्यपूर्वः। आढ्यपूर्वाय देहीति।

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसङ्ख्यानानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसङ्ख्यानमनर्थकम्। किं कारणम्? पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्। पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते। न चात्र व्यवस्था गम्यते।

-१-१-३०- तृतीयासमासे

समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् ?

अयं तृतीयासमासोऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति। अस्ति च तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम्। तृतीयासमासार्थानि पदानि— तृतीयासमास इति। तद्यत् तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्। अथवा- समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्। योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते— तृतीया तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति। मासपूर्वाय देहि। संवत्सरपूर्वाय देहीति। ततोऽसमासे। असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति। मासेन पूर्वाय देहि। संवत्सरेण पूर्वाय देहीति।।३०।।

-१-१-३२- विभाषा जसि

जसः कार्यं प्रति विभाषा। अकज् हि न भवति। द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधात्।

-१-१-३४- पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम्

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात्।

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्? गणे पठितत्वात्। गणे ह्येतानि पठ्यन्ते।

कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठः। अयं पुनः पाठ इति।

तानि हि पूर्वादीनि। इमान्यवरादीनि।

इमान्यपि पूर्वादीनि।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः पाठः। अयं पुनः पाठ इति। यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति। नवैव हि पूर्वादीनि।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् इति वक्ष्यामीति।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। एवं विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते।

इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्वयादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— नैषां द्व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति। यदयं- पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति। वार्तिककारश्च पठति जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्ग इति।

इदं तर्हि प्रयोजनम्, जसि विभाषां वक्ष्यामीति।

-१-१-३५- स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्

आख्याग्रहणं किमर्थम् ?

ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। स्वे पुत्राः। स्वाः पुत्राः। स्वे गावः। स्वाः गावः।

-१-१-३६- अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेन कृतत्वात्।

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्? बहिर्योगेन कृतत्वात्। बहिर्योग इत्येव सिद्धम्।

न वा शाटकयुगाद्यर्थम्।

नवानर्थकम्। किं कारणम्? शाटकयुगाद्यर्थम्। शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। यत्रैतन्न ज्ञायते— किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति।

अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति। अपुरि।

अपुरीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—अन्तरायां पुरि वसति।

वाप्रकरणे तृतीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानम्।

वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। द्वितीयायै। द्वितीयस्यै। तृतीयायै। तृतीयस्यै। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति।

किं पुनरत्र ज्यायः ?

उपसङ्ख्यानमेवात्र ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति। द्वितीयाय। द्वितीयस्मै। तृतीयाय। तृतीयस्मै।

-१-१-३७- स्वरादिनिपातमव्ययम्

किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते, न चादिष्वेव पठ्येरन्।

चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसञ्ज्ञा। स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च।

अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते, न निपातसंज्ञैव स्यात्।

नैवं शक्यम्। निपात एकाजनाङ् इति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत। क्व इव क्वेव।

एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु।

तच्चाशक्यम्। वक्ष्यत्येतत्- अव्यये नञ्कुनिपातानामिति। तद् गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात्। तस्मात् पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम्। उभे च संज्ञे कर्तव्ये।।३७।।

-१-१-३८- तद्धितश्चासर्वविभक्तिः

असर्वविभक्ताववविभक्तिनिमित्तस्योपसङ्ख्यानम् ।

असर्वविभक्ताववविभक्तिनिमित्तस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। विना। नाना।

किं पुनः कारणं न सिध्यति?

सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात्।

सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति। किं कारणम्? अविशेषेण विहितत्वात्।

त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानम्।

त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। तत्र। यत्र। ततः यतः।

ननु च विशेषेण एते विधीयन्ते। पञ्चम्यास्तसिल्। सप्तम्यास्त्रल् इति।

वक्ष्यत्येतद्- इतराभ्योपि दृश्यन्ते इति।

यदि पुनरविभक्तिः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते।

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः।

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः सञ्ज्ञायाः। का इतरेतराश्रयता? सत्यविभक्तित्वे सञ्ज्ञया भवितव्यम्। सञ्ज्ञया चाविभक्तित्वं भाव्यते। तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते।

अलिङ्गमसंख्यमिति वा।

अथवा अलिङ्गमसंख्यमव्ययसञ्ज्ञं भवतीति वक्तव्यम्।

एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति। का इतरेतराश्रयता? सत्यलिङ्गासंख्यत्वे सञ्ज्ञया भवितव्यम्। सञ्ज्ञया चालिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते। तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते।

नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च। किं तर्हि? स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा— समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। स्वाभाविकमेतत्।

तत्तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति।

न वक्तव्यम्।

सिद्धं तु पाठात्।

पाठाद्वा सिद्धमेतत्। कथं पाठः कर्तव्यः? तसिलादयः प्राक् पाशपः। शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः। मान्तः। तसिवती। कृत्वोऽर्थः। नानाञ्आविति।

अथवा पुनरस्त्वविभक्तिः शब्दोऽव्यसंज्ञो भवतीत्येव। ननु चोक्तमविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यद्यपि तावद् वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकान् शब्दान् प्रयुञ्जते ये त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽविभक्तिकान् शब्दान् प्रयुञ्जते? अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम्। आतश्चाभिज्ञाः। अन्येन हि वस्नेनैकं गां क्रीणन्ति। अन्येन द्वावन्येन त्रीन्। अभिज्ञाश्च न च प्रयुञ्जते। तदेतदेवं संदृश्यताम्— अर्थरूपमेवैतदेवञ्जातीयकं येनात्र विभक्तिर्न भवतीति। तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम्। किंचिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं, किंचित् क्रियाप्रधानम्। उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्। हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम्। तद्धितश्चापि कश्चिद् विभक्त्यर्थप्रधानः। कश्चित् क्रियाप्रधानः। तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः। विना नानेति क्रियाप्रधानः। न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोस्ति।

अथाप्यसर्व विभक्तिरित्युच्यते। एवमपि न दोषः। कथम्? इदं चाप्यद्यत्वेऽति बहु क्रियते एकस्मिन् एकवचनम्। द्वयोर्द्विवचनम्। बहुषु बहुवचनमिति। कथं तर्हि ? एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते। तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः। न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते— न सर्वाः असर्वाः। असर्वा विभक्तयो यस्मादिति। कथं तर्हि? न सर्वा असर्वा। असर्वा विभक्तिरस्मादिति। त्रिकं पुनर्विभक्तिसञ्ज्ञम्।

एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन् मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र।

ततः परे चाभिमता न कार्यास्त्रयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः।। १।।

कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं सङ्ख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये।

तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्—एको द्वौ बहव इति।

तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं, कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे।। २।।

पाठेनेयमव्ययसञ्ज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति— परमोच्चैः परमनीचैरिति।

तदन्तविधिना भविष्यति।

इहापि तर्हि प्राप्नोति— अत्युच्चैः। अत्युच्चैसौ। अत्युच्चैसः इति।

उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः।

न वक्तव्यः। सर्वनामसञ्ज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेधः इहानुवर्तिष्यते।

स वै तत्र प्रत्याख्यायते।

यथा स तत्र प्रत्याख्यायते, तथेहापि शक्यः प्रत्याख्यातुम्।

कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते।

महतीयं सञ्ज्ञा क्रियते इति। इहापि च महती सञ्ज्ञा क्रियते। सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः सञ्ज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनम्— अन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत। न व्येतीत्यव्ययमिति। क्व पुनर्न व्येति? स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः, एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। एतानर्थान् केचिन्न वियन्ति। ये न वियन्ति तदव्ययम्।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्।। १।।

-१-१-३९- कृन्मेजन्तः

कथमिदं विज्ञायते- कृद् यो मकारन्त इति। आहोस्वित् कृदन्तं यन्मान्तमिति। किं चातः? यदि विज्ञायते——— कृद् यो मान्त इति। कारयांचकार हारयांचकार इत्यत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते- कृदन्तं यन्मान्तमिति प्रतामौ प्रतामः अत्रापि प्राप्नोति।

यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत् कृद् यो मान्त इति।

कथं कारयांचकार हारयांचकार इति?

किं पुनरत्राव्ययसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते ?

अव्ययादित लुग् यथा स्यादिति।

मा भूदेवम्। आमः इत्येवं भविष्यति।

न सिध्यति। लिग्रहणं तत्रानुवर्तते।

लिग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते।

यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति।

इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह- कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति। यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग् भवति तत एतदुपपन्नं भवति।

अथवा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मान्तमिति।

कथं प्रतामौ प्रतामः इति।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसञ्ज्ञां भवतीति। यदयं प्रशान् शब्दं स्वरादिषु पठति।

कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः ।

कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्— आधये, आधेः। चिकीर्षवे- चिकीर्षोरिति।

अनन्यप्रकृतिरिति वा।

अथवा— अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्।

किं पुनरत्र ज्यायः ?

अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेव ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति— कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वा संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ।

न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्? संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या।

कः पुनरत्र विशेषः— एषा वा परिभाषा क्रियेत। अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत?

अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि।

कानि पुनस्तानि ?

प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्ग्रामणिकुलम्।

ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् इत्यत्र ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

नैतदस्ति प्रयोजनम्। बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गस्तुक्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

न लोपो वृत्रहभिः।

वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। असिद्धो नलोपः। तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति।

उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते।

उदुपधत्वमकित्त्वस्यानिमित्तम्। क्व? निकुचिते। निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अस्त्वत्राकित्त्वम्। न धातुलोप आर्धधातुके इति प्रतिषेधो भविष्यति।

नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना।

नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तम्। क्व? अमुना। नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्— न मु टादेशे इति।

आत्वं कित्त्वस्योपादास्त।

आत्वं कित्त्वस्यानिमित्तं स्यात्। क्व? उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति। आत्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्— दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति।

तिसृचतसृत्वं ङीब् विधेः।

तिसृचतसृत्वं ङीब् विधेरनिमित्तम्। क्व? तिस्रस्तिष्ठन्ति। चतस्रस्तिष्ठन्तीति। तिसृ चतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीप् इति ङीप् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीप् भवतीति। यदयं न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति।

इमानि तर्हि प्रयोजनानि— शतानि सहस्राणि नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

शकटौ पद्धतौ। अत्त्वे कृते अतः इति टाप् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

इयेष -उवोष। गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः इत्याम् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य ।

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्। क्व? अत इञ्। दाक्षिः। प्लाक्षिः।

न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः।

अङ्गसञ्ज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात्।

आत्वं पुग्विधेः क्रापयति।

आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्। क्व? क्रापयतीति।

पुग् ह्रस्वत्वस्यादीदपत्।

पुग् ह्रस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात्। क्व? अदीदपदिति।

त्यदाद्यकारष्टाब् विधेः।

त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात्। क्व? या सेति।

इड्विधिराकारलोपस्य पपिवान्।

इड्विधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात्। क्व? पपिवान्। तस्थिवानिति।

मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य।

मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्यानिमित्तं स्यात्। क्व? अग्निमान्। वायुमान्। परमवाचा। परमवाचे इति।

नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्य।

नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात्। क्व? नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि बह्मबन्धु इति। नदीह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति सम्बुद्धिलोपो न प्राप्नोति।

मा भूदेवम्। ङ्यन्तादित्येवं भविष्यति।

न सिध्यति। दीर्घादित्युच्यते। ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति।

इदमिह सम्प्रधार्यं ह्रस्वत्वं क्रियतां सम्बुद्धिलोप इति। किमत्र कर्तव्यम्?

परत्वाद्ह्रस्वत्वम्।

नित्यः सम्बुद्धिलोपः। कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति, अकृतेपि।

अनित्यः सम्बुद्धिलोपः। न हि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति। किं कारणम्? संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया।

न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न प्रणेयम्। नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्? नहि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद् येन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु।।३९।।

-१-१-४१- अव्ययीभावश्च

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः ।

अव्ययीभावस्य अव्ययत्वे प्रयोजनम्। किम्? लुङ्मुखस्वरोपचाराः। लुक्। उपाग्नि। प्रत्यग्नि। अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति। मुखस्वरः। उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः। नाव्ययदिक् शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टि पृथुवत्सेभ्यः इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भवति। उपचारः। उपपयःकारः। उपपयःकामः। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति।

किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्?

परिगणनमित्याह। अपि खल्वप्याहुः— यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः इति। किं पुनस्तत्? पराङ्गवद्भावः। पराङ्गवद्भावे अव्ययप्रतिषेधश्चोदितः। उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम्। स इहापि प्राप्नोति-उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान। अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते। उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम्। तदिहापि प्राप्नोति—उपाग्निकम् प्रत्यग्निकमिति। मुमि अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते, दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम्। स इहापि प्राप्नोति— उपकुम्भंमन्यः— उपमणिकंमन्य इति। अस्य च्वौ। अव्ययप्रतषेधश्चोद्यते, दोषाभूतमहर्दिवा भूता रात्रिरित्येवमर्थम्। स इहापि प्राप्नोति— उपकुम्भीभूतम्- उपमणिकीभूतम्।

यदि परिगणनं क्रियते नार्थोऽव्ययीभावस्याव्ययसञ्ज्ञया।

कथं यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि ?

नैतानि सन्ति। यत्तावदुच्यते लुगिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति। यदयम्— नाव्ययीभावादत इति प्रतिषेधं शास्ति। उपचारः— अनुत्तरपदस्थस्येति वर्तते। तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति। न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति। यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् तात्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति।।४१।।

-१-१-४२- शि सर्वनामस्थानम्

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति। कुण्डानि तिष्ठन्ति। वनानि तिष्ठन्ति।

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति। न हि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम्। केन तर्हि ? भवतिना। न भवति नपुंसकस्येति।

यत्तावदुच्यते— शि सर्वामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति।

नाप्रतिषेधात्।

नायं प्रसज्यप्रतिषेधः— नपुंसकस्य नेति। किं तर्हि ? पर्युदासोऽयम्— यदन्यन्नपुंसकादिति।

नपुंसके न व्यापारः। केनचित् यदि प्राप्नोति, तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति।

अप्राप्तेर्वा।

अथवा— अनन्तरा प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत् ? अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा, तया भविष्यति।

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत।

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती पूर्वां बाधितुम्।

यदप्युच्यते— असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति। यद्यपि वक्तव्यः। अथवैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि। कानि? असूर्यंपश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति।

-१-१-४३- सुडनपुंसकस्य

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति। कुण्डानि तिष्ठन्ति। वनानि तिष्ठन्ति।

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति। न हि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम्। केन तर्हि ? भवतिना। न भवति नपुंसकस्येति।

यत्तावदुच्यते— शि सर्वामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति।

नाप्रतिषेधात्।

नायं प्रसज्यप्रतिषेधः— नपुंसकस्य नेति। किं तर्हि ? पर्युदासोऽयम्— यदन्यन्नपुंसकादिति। नपुंसके न व्यापारः। केनचित् यदि प्राप्नोति, तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति।

अप्राप्तेर्वा।

अथवा— अनन्तरा प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत् ? अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा, तया भविष्यति।

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत।

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती पूर्वां बाधितुम्।

यदप्युच्यते— असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति। यद्यपि वक्तव्यः। अथवैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि। कानि? असूर्यंपश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति।

-१-१-४४- न वेति विभाषा

न वेति विभाषायामर्थसञ्ज्ञा करणम्। नवेति विभाषायामर्थस्य सञ्ज्ञा कर्तव्या। नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य सञ्ज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम् ?

शब्दसञ्ज्ञायां ह्यर्थासम्प्रत्ययो यथान्यत्र।

शब्दसञ्ज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासम्प्रत्ययः स्यात्। यथान्यत्र। अन्यत्रापि हि शब्दसञ्ज्ञायां शब्दस्यैव सम्प्रत्ययो भवति नार्थस्य। क्वान्यत्र ? दाधाघ्वदाप् तरप् तमपौ घ इति। घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य सम्प्रत्ययो भवति नार्थस्य।

तत्तर्हि वक्तव्यम्।

न वक्तव्यम्।

इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः।

इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति।

किं गतमेतदितिना, आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम्।

गतमित्याह। कुतः? लोकतः तद्यथा लोके गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्यावयति। सोऽसौ स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्युतो योसावर्थपदार्थकता तस्याः शब्दपदार्थकः सम्पद्यते। एवमिहापि नवा शब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो नवाशब्द स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्यावयति। सोऽसौ स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययति न वेति यद् गम्यते, न वेति यत् प्रतीयते इति।

समानशब्दप्रतिषेधः।

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। नवा कुण्डिका नवा घटिकेति।

किंच स्यात्, यद्येतेषामपि विभाषासञ्ज्ञा स्यात्।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ——— दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम्। अचिरकृतायां सम्प्रत्ययः स्यात्।

न वा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधसम्प्रत्ययो यथा लोके।

न वा एष दोषः। किं कारणम्? विधिपूर्वकत्वात्। विधाय किंचिन्नवेत्युच्यते। तेन प्रतिषेधवाचिनः सम्प्रत्ययो भवति। तद्यथा लोके—— ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा। नेति गम्यते।

अस्ति कारणं—— येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचिनः सम्प्रत्ययो भवति। किं कारणम्?

विलिङ्गं हि भवान् लोके निर्देशं करोति। अङ्ग हि समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतां प्रत्यग्रवाचिनः सम्प्रत्ययो भविष्यति। तद्यथा ग्रामो भवता गन्तव्यो नवः। प्रत्यग्र इति गम्यते।

एतच्चैव न जानीमः—— क्वचिद् व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियते इति। अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसम्बन्धे। तद्यथा—— यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा। यदा यवागूशब्दो भुजिना सम्बध्यते भुजिर्नवाशब्देन, तदा प्रतिषेधवाचिनः सम्प्रत्ययो भवति——यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा। नेति गम्यते। यदा तु यवागूशब्दो नवाशब्देनाभिसम्बध्यते न भुजिना तदा प्रत्यग्रवाचिनः सम्प्रत्ययो भवति। यथा—— यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या। प्रत्यग्रेति गम्यते। न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः—— दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति। किं तर्हि सर्वनामसञ्ज्ञाभिसम्बध्यते——— दिक्समासे सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति विभाषेति।

विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसञ्ज्ञाकरणात्।

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते। शुशाव—— शुशुवतुः- शुशुवुः। शिश्वाय- शिश्वियतुः- शिश्वियुः। किं कारणम्? प्रतिषेधसञ्ज्ञाकरणात्। प्रतिषेधस्येयं सञ्ज्ञा क्रियते। तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव सम्प्रत्ययः स्यात्।

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्।

सिद्धमेतत्। कथम्? प्रसज्यप्रतिषेधात्। विधाय किंचिन्नवेत्युच्यते तेनोभयं भविष्यति।

विप्रतिषिद्धं तु।

विप्रतिषिद्धं तु भवति। अत्र न विज्ञायते— केनाभिप्रायेण प्रसजति। केन निवृत्तिं करोतीति।

न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात्।

न वा एष दोषः। किं कारणम्? प्रसङ्गसामर्थ्यात्। प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति अन्यत्र प्रतिषेधविषयात्। प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति अन्यत्र विधिविषयात्।

तदेतत् क्व सिद्धं भवति— या अप्राप्ते विभाषा या हि प्राप्ते विभाषा कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव सम्प्रत्ययः स्यात्।

एतदपि सिद्धम्। कथम्? विभाषेति महती सञ्ज्ञा क्रियते। सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्? लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः सञ्ज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनम् उभयोः सञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत। नेति च वेति च। तत्र या तावद् अप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। या हि प्राप्ते विभाषा, तत्रोभयमुपस्थितं भवति नेति च वेति च। तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति।

एवमपि।

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः।

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते। शुशाव, शुशुवतुः, शुशुवुः। शिश्वाय, शिश्वियतुः, शिश्वुयुः। किं कारणम्?

भवतीति चेन्न प्रतिषेधः।

भवतीति चेत् प्रतिषेधो न प्राप्नोति।

नेति चेन्न विधिः।

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति।

सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् ।

सिद्धमेतत्। कथम्?

पूर्वं विधिमुत्तरो विधिर्बाधते। इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम्।

साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम्।

साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात्। समासश्चैव हि विभाषा क्रियते, तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात्।

अस्तु यः साधुः स प्रयोक्ष्यते असाधुर्न प्रयोक्ष्यते।

न चैव हि कदाचिद् व्याकरणे राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते। अपि च-

द्वेधाऽप्रतिपत्तिः।

द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात्। इच्छामश्च— पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति। तच्च न सिध्यति। यस्य पुनः कार्याः शब्दाः। विभाषासौ समासं निर्वर्तयति।

यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति। कथम्? न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसम्बध्यते।

किं तर्हि? समाससञ्ज्ञाभिसम्बध्यते। समास इत्येषां सञ्ज्ञा विभाषा भवतीति। तद्यथा— मेध्यः पशुर्विभाषितः मेध्योऽनड्वान् विभाषितः इति। नैतद् विचार्यते— अनड्वान् नानड्वान् इति। किं तर्हि? आलब्धव्यो नालब्धव्य इति।

कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यम्।

कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति। तव्यत्तव्यानीयरः। ढक् च मण्डूकादिति। यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे।

ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः। कथम्? प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते। न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोस्ति।

नापि ब्रूमः— प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति। किं तर्हि? कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद् द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति।

नैष दोषः। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम्— उक्तार्थानामप्रयोगः इति।

आचार्यदेशशीलनेन च तद्विषयत्वम्।

आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य। प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् इति। गालवा एव हि ह्रस्वान् प्रयुञ्जीरन्। प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात्।

तद्यथा— जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत्। तस्मान्नाजामदग्न्यः पञ्चावृत्तं जुहोति। यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः गालवग्रहणं तस्य पूजार्थम्। देशग्रहणं च कीर्त्त्यर्थम्।

ननु च यस्यापि कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्यात्। देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम्।

तत्कीर्तने च द्वेधाऽप्रतिपत्तिः।

तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात्। इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति। तच्च न सिध्यति।

अशिष्यो वा विदितत्वात्।

अशिष्यो वा पुनरयं योगः। किं कारणम्? विदितत्वात्। यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य विदितत्वात्। येपि ह्येतां सञ्ज्ञां नारभन्ते तेपि विभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति। याज्ञिकाः खल्वपि सञ्ज्ञामनारभमाणा विभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति। तद्यथा— मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनड्वान् विभाषित इति। आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते। आचार्यः खल्वपि सञ्ज्ञामारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरपि शब्दैरेतमर्थं सम्प्रत्याययति— बहुलमन्यतरस्याम् उभयथा वा एकेषामिति।

अप्राप्ते त्रिसंशयाः।

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः अप्राप्ते ता द्रष्टव्याः। त्रिसंशयास्तु भवन्ति। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति।

द्वन्द्वे च विभाषा जसि।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्रेति?

उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते। तयपश्चायजादेशः क्रियते। तेन वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति।

अप्राप्ते। अयच् प्रत्ययान्तरम्।

यदि प्रत्ययान्तरम्। उभयी इति ईकारो न प्राप्नोति।

मा भूदेवम्। मात्रच् इत्येवं भविष्यति। कथम्? मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि? प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः? मात्रशब्दात् प्रभृत्या अयचश्चकारात्।

यदि प्रत्याहारग्रहणम्। कति तिष्ठन्ति अत्रापि प्राप्नोति।

अत इति वर्तते।

एवमपि— तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति।

सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम्।

ऊर्णोतेर्विभाषा।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र ?

असंयोगाल्लिट् किदिति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वा अप्राप्ते। उभयत्र वेति।

अप्राप्ते। अन्यद्धि कित्त्वमन्यद्धि ङित्त्वम्।

एकं चेन्ङित्कितौ।

यद्येकं ङित्कितौ ततः संदेहः। अथ हि नाना, नास्ति सन्देहः।

यद्यपि नाना, एवमपि सन्देहः— प्रौर्णुवीति। सार्वधातुकमपिदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते, उभयत्र वेति।

अप्राप्ते।

विभाषोपयमने। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र ?

गन्धन इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

अप्राप्ते। गन्धने इति निवृत्तम्।

अनुपसर्गाद्वा। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

अप्राप्ते। वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम्।

विभाषा वृक्षमृगादीनाम्।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

जातिरप्राणिनाम् इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।
अप्राप्ते। जातिरप्राणिनाम् इति निवृत्तम्।
उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्।
प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।
कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?
प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। अभयत्र वेति। अप्राप्ते। प्रत्ययान्ता धात्वान्तराणि।
दीपादीनां विभाषा।
प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।
कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र ?
भावकर्मणोरिति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।
अप्राप्ते। कर्तरीति हि वर्तते।
एवमपि सन्देहः। सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद् भवति। अकर्मकाश्च दीपादयः।
अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति।
कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च भवन्ति। कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः।
विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु।
प्राप्ते अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः।
कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?
आभीक्ष्ण्ये इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।
अप्राप्ते। आभीक्ष्ण्ये इति निवृत्तम्।
तृन्नादीनां विभाषा।
प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।
कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?
आक्रोशे इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।
अप्राप्ते। आक्रोशे इति निवृत्तम्।
एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्।
प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।
कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?
उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।
अप्राप्ते। सञ्ज्ञायामिति निवृत्तम्।
श्वादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम्।
प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

इञ्ञि इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

अप्राप्ते। इञीति निवृत्तम्।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

चादिभिर्योगे इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

अप्राप्ते। चादिभिर्योगे इति निवृत्तम्।

ग्रो यङि। अचि विभाषा।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

यङीति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

अप्राप्ते। यङीति निवृत्तम्।

प्राप्ते च।

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः। त्रिसंशयास्तु भवन्ति। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति।

विभाषा विप्रलापे ।

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

व्यक्तवाचामिति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

प्राप्ते। व्यक्तवाचामिति हि वर्तते।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

स्वरितञ्ञिति इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

प्राप्ते। स्वरितञ्ञिति इति हि वर्तते।

तिरोन्तर्धौ,विभाषा कृञि

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

अन्तर्धाविति नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

प्राप्ते। अन्तर्धाविति हि वर्तते।

अधिरीश्वरे। विभाषा कृञ्ञि।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

प्राप्ते। अधिरीश्वरे इति वर्तते।

दिवस्तदर्थस्य। विभाषोपसर्गे।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः। कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

तदर्थस्येति नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

प्राप्ते। तदर्थस्येति वर्तते।

उभयत्र च।

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम उभयत्र ता द्रष्टव्याः। त्रिसंशयास्तु भवन्ति प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति।

ह्रक्रोरन्यतरस्याम्।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

उभयत्र। प्राप्ते तावत्। अभ्यवहारयति सैन्धवान् अभ्यवहारयति सैन्धवैः। विकारयति सैन्धवान्, विकारयति सैन्धवैः। अप्राप्ते। हरति भारं देवदत्तः। हारयति भारं देवदत्तम् हारयति भारं देवदत्तेन। करोति कटं देवदत्तः। कारयति कटं देवदत्तम् कारयति कटं देवदत्तेन।

न यदि। विभाषा साकाङ्क्षे।

प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते?कथं चोभयत्र?

यदीति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

उभयत्र। प्राप्ते तावत् अभिजानासि देवदत्त यत् कश्मीरेषु वत्स्यामः। यत् कश्मीरेष्ववसाम। यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। अप्राप्ते— अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः। कश्मीरानगच्छाम। तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। तत्रौदनमभुञ्जमहि।

विभाषा श्वेः।

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

कितीति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

उभयत्र। प्राप्ते तावत्। शुशुवतुः , शुशुवुः। शिश्वियतुः, शिश्वियुः। अप्राप्ते। शुशविथ। शिश्वाय, शिश्वयिथ।

विभाषा संघुषास्वनाम्।

संपूर्वाद् घुषेः प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देह।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

घुषिरविशब्देन इति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

उभयत्र। प्राप्ते तावत्। संघुष्टा संघुषिता वा रज्जुः। अप्राप्ते संघुष्टं संघुषितं वा वाक्यमाह।

आङ्पूर्वात् स्वनेः प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वति।

कथं च प्राप्ते? कथं चाप्राप्ते? कथं चोभयत्र?

मनसीति वा नित्ये प्राप्ते। अन्यत्र वाऽप्राप्ते। उभयत्र वेति।

उभयत्र। प्राप्ते तावत्। आस्वान्तं मनः। आस्वनितं मनः। अप्राप्ते। आस्वनितो देवदत्तः। आस्वान्तो देवदत्त इति।। ४४।।